

Boekbesprekingen

Gadourek I., *On the variability of social life. A few empirical studies.*

Groningen: The Institute of Sociology, Groningen University, 1998 152 pp.
ISBN 90 367 0884 2

Dat een wetenschapsbeoefenaar na zijn pensionering nog publiceert, komt voor. Dat hij het op zijn 75-ste jaar nog steeds doet, is een zeldzaamheid. Gadourek is zo'n witte raaf. Onlangs publiceerde hij een aantal analyses van survey-materiaal, waarmee hij 'the variability of social life' aan de orde stelde. Hij heranalyseerde daartoe zijn onderzoek 'Riskante Gewoonten' uit 1958, een herhaling van dit onderzoek uit 1975 en delen van de Verkiezingsonderzoeken uit 1972 en 1994.

De auteur zoekt de verscheidenheid van het sociale leven in verschillende richtingen. De tijd is een belangrijke bron van variatie; Gadoureks publicatie is in hoge mate een studie van sociale verandering. Daarnaast gaat de auteur ervan uit dat achtergrondvariabelen, zoals geslacht, leeftijd en opleiding, verschillen in opvattingen en gedragingen produceren. Hoe tevreden zijn subcategorieën van de bevolking met hetgeen zij in het leven bereikt hebben? Wie roken er? Wie stemmen op confessionele partijen? Hoe zijn de onderscheiden bevolkingscategorieën in deze opzichten veranderd?

Het is Gadourek echter niet alleen om de verklaring van opvattingen en gedragingen begonnen. Hij onderzoekt tevens de wijze waarop achtergrondvariabelen samenhangen en hoe hun onderlinge relaties in de loop van de tijd veran-

derd zijn. De auteur is dus geïnteresseerd in de wijze, waarop de 'onderbouw' van de Nederlandse samenleving zich heeft ontwikkeld.

Samen vormen deze vragen een gecompliceerd 'onderzoeks-design'. Daar komt bij dat Gadourek zijn data gewetensvol met een arsenaal van statistische technieken bewerkt. Ten slotte is hier sprake van secundaire analyse, waarbij de onderzoeker bestaand materiaal gebruikt, menigmaal niet kan beschikken over de gegevens die hij eigenlijk zou willen hebben en van een noodoplossing gebruik moet maken. In deze omstandigheden gaan conclusies fragmenteren. Het worden er veel, zij zijn soms betrekkelijk gering van reikwijdte en zij zijn genuanceerd. Gadourek heeft dit nadeel zo goed mogelijk ondervangen met een consequente uitleg en met samenvattingen. Niettemin is het onmogelijk om in het korte bestek van een bespreking recht te doen aan de verscheidenheid, die niet alleen het sociale leven, maar eveneens deze studie kenmerkt. Daarom worden hier slechts enkele saillante onderdelen van het betoog in het kort vermeld.

Alleen voor het jaar 1975 onderzoekt Gadourek in hoeverre het betekenis heeft dat de ondervraagde tot één van Beckers generaties behoort of in een bepaald deel van het land woont. In beide gevallen verklaart de auteur minder variantie dan hij had gehoopt, maar kan hij toch nog patronen onderscheiden. Dat zijn min of meer de patronen die men had mogen verwachten. In het westen des lands bijvoorbeeld dacht men in 1975 over het algemeen liberaler over huwelijk, gezin en politiek dan in de andere landsdelen. Het valt op dat het zuiden heterogeen was samengesteld: behoudende kerkleden en maatschappijkritische

buitenkerkelijken (waarschijnlijk rooms katholieke kerkverlaters) kwamen naast elkaar voor. Het is bij veranderingsonderzoek altijd de vraag of een trend zich laat verklaren uit andere trends of dat er een zelfstandige en directe invloed van de tijd blijft bestaan. In het laatste geval laat de betekenis van het jaar, waarin de respondent is ondervraagd, zich niet uit de berekeningen elimineren. Meestal is de tijd van groot belang. Gadourek trekt deze conclusie eveneens, maar hij weet haar in een aantal gevallen te amenderen. Tussen 1972 en 1994 zijn behalve de tijd ontkerkelijking, het stijgend opleidingsniveau en de daling van het kindertal van invloed geweest op de daling van het aantal gehuwden. Voor de afname van het aantal CDA-stemmers is de ontkerkelijking zelfs belangrijker geweest dan de tijd. De ontkerkelijking was echter weer niet van betekenis voor het stijgend aantal stemmen op de VVD. Deze verandering van het stemgedrag laat zich vooral verklaren uit opwaartse sociale mobiliteit: meer hoger opgeleiden, vaak afkomstig uit een beter opgeleid milieu, hogere persoonlijke welvaart en minder mensen die zich met de arbeidersklasse identificeren.

Gadourek's studie is niet bestemd voor een groot publiek. Om er volledig profijt van te trekken, moet de lezer geïnteresseerd zijn in statistische technieken of in veranderingsonderzoek. Het is niet onmogelijk dat zelfs zo'n lezer enig zoekwerk zal moeten doen. Hij wordt daar echter voor beloond met een groot aantal belangwekkende conclusies.

J. W. Becker

Van Praag, C.S. & M. Niphuis-Nell (red.), *Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving*

Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1997, 256 pp.

ISBN 90-5749-106-0

Het Gezinsrapport is voortgekomen uit een opdracht van het kabinet, en bestaat uit acht afzonderlijke hoofdstukken geschreven door verschillende auteurs van het SCP en de Nederlandse Gezinsraad. Naast een inleiding en een slot-hoofdstuk bevat het rapport hoofdstukken over demografische ontwikkelingen, de verdeling van arbeid en zorg, faciliteiten voor de combinatie van arbeid en zorg, inkomen, gezin en school, en gezinsopvoeding. Het gezin wordt in het rapport opgevat als een leefeenheid waarin volwassenen kinderen opvoeden. Daarbij wordt meteen vermeld dat deze beperkte opvatting van wat een gezin is niet zozeer een principiële achtergrond heeft, maar voortkomt uit een verzoek van de opdrachtgever.

De vraag die het rapport eigenlijk zou moeten beantwoorden, was 'of in een periode van grote veranderingen nog steeds wordt voldaan aan de voorwaarden, die noodzakelijk zijn voor het goed functioneren van gezinnen in de samenleving van vandaag' (p. 9). Aan deze vraag worden wel wat gedachten gewijd; het lijkt erop dat de auteurs de vraag met een voorzichtig 'ja' zouden willen beantwoorden. Het rapport geeft echter vooral een antwoord op de vraag 'Hoe staat het er tegenwoordig voor met het gezin, en hoe is dat de laatste paar decennia veranderd?'. Gezien de bevindingen is deze – impliciete – verschuiving in vraagstelling ook wel noodzakelijk, omdat er anders niet zo veel te melden was geweest. Voor zover uit het gerapporteerde onderzoek iets

geconcludeerd kan worden over het 'functioneren' van het gezin (in de zin van: het zodanig grootbrengen van kinderen dat zij meekunnen in de maatschappij en niet ontsporen) blijkt steeds dat de verbanden tussen opvoedingsstijlen enerzijds en het functioneren van kinderen anderzijds erg zwak zijn.

Het SCP heeft voor dit rapport geen (nieuw) eigen onderzoek verricht, maar brengt de bevindingen samen van eerder onderzoek binnen en buiten de eigen kring. Het samenvattende karakter van het rapport gaat erg ver. Hele paragrafen (lijken te) bestaan uit samenvattingen van eerder verschenen publicaties, met bronvermelding trouwens. In hoofdstuk 3 zijn dat bijvoorbeeld hoofdstukken van Van der Lippe en Hooghiemstra uit deel 4 van de Sociale Atlas van de Vrouw, in hoofdstuk 2 eerdere publicaties van het CBS (onder andere door Manting) en in hoofdstuk 7 publicaties van onder anderen Gerris et al. en Rispens et al.. Overziend welk deel van het rapport op deze manier tot stand lijkt te zijn gekomen en wat de auteurs zelf hebben toegevoegd, ben ik geneigd te vinden dat het rapport beter een literatuurstudie dan een verkennende studie had kunnen worden genoemd. Zelf verantwoordten de auteurs het gebruik van de term 'verkenning' door erop te wijzen dat de resultaten terughoudend worden gepresenteerd en dat geen beleidsaanbevelingen worden gegeven (p. 10).

De hoofdstukken verschillen sterk van karakter. Sommige zijn vooral gericht op overzichtelijk weergeven en beschrijven, zoals het hoofdstuk over faciliteiten voor de combinatie van arbeid en zorg. Andere hoofdstukken zijn ook gericht op het zoeken van verklaringen, zoals het hoofdstuk over demografie en dat over de verdeling van arbeid en zorg. Opvallend is hoe vaak de auteurs juist in hun zoektocht naar verklaringen verzuchten hoe weinig er in de literatuur te vinden is. Die verzuchting geldt daarnaast het echt diep-

gaande onderzoek naar de wijze waarop gezinnen nu werkelijk functioneren, in plaats van onderzoek waarin dat slechts aan de ouders wordt gevraagd.

Een enkele keer wordt een voor de hand liggende verklaring over het hoofd gezien. Zo heb ik al jaren het idee dat de hardnekkige discrepantie tussen opvattingen over de verdeling van arbeid en zorg tussen mannen en vrouwen en de feitelijke verdeling, mede te wijten is aan het leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen in samenwoonrelaties. Aangezien de man gemiddeld zo'n twee à drie jaar verder is in zijn arbeidsloopbaan, hetgeen juist in het begin van de carrière een flinke voorsprong in salaris kan opleveren, zal de vrouw al gauw degene zijn die als vanzelfsprekend minder gaat werken.

Opvallend is dat het boek geen aanbevelingen voor verder onderzoek bevat, terwijl op allerlei plaatsen kennislacunes worden gesignaleerd.

Wat draagt dit boek nu eigenlijk bij aan de bestaande literatuur over gezinnen? Vooral dat het een handig overzicht geeft, waarin kennis uit allerlei verschillende onderzoeksterreinen is samen-gebracht. Het boek bevat een schat aan informatie, en is rijkelijk voorzien van tabellen en literatuurverwijzingen. Wie zich wil inlezen op de in het boek behandelde terreinen of wie op zoek is naar samenvattende gegevens over het gezin, vindt in het boek een uitstekend startpunt. Wie echter op een van die terreinen reeds is ingevoerd en op dat terrein op zoek is naar nieuwe kennis, of wie op zoek is naar verbanden tussen de verschillende kennisterreinen, heeft weinig aan het boek.

Clara H. Mulder

Nieboer, A.P., *Life-events and well-being: a prospective study on changes in well-being of elderly people due to a serious illness event or death of the spouse.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 1997, 225 pp.
NUGI 652/661

Dit proefschrift richt zich op datgene waar, helaas, een groot deel van de ouderen ooit mee te maken krijgt: ernstige ziekte dan wel het verlies van de partner. Het spreekt voor zich dat beide gebeurtenissen dusdanig pijnlijk zijn dat dit voor iedereen een vermindering van welbevinden tot gevolg zal hebben; Nieboer gaat daar dan ook niet op in. Er blijken echter verschillen te bestaan in de afname van welbevinden, zowel op de korte termijn (impact) als op de langere termijn (aanpassing). Nieboer heeft getracht een bijdrage te leveren aan de verklaring hiervoor. De centrale onderzoeksvraag luidt: waarom varieert de impact en het aanpassingsproces als gevolg van het verlies van de partner of het verlies van functionele capaciteit van de partner tussen oudere mensen?

De studie is niet vernieuwend in de zin dat Nieboer de eerste is die antwoord tracht te geven op deze onderzoeksvraag. Vele onderzoekers zijn haar voorgedaan; daarvan geeft ze overigens een goed overzicht in Hoofdstuk 1. De studie is wel vernieuwend in de wijze waarop de onderzoekster heeft getracht de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden. Ten eerste onderscheidt deze studie zich van bestaande studies doordat de onderzoeksoepzet *prospectief* van aard is. Door uitsluitend over gegevens te beschikken nadat een ingrijpende levensgebeurtenis heeft plaatsgevonden, zijn tot dusver de meeste studies beperkt gebleven tot het bestuderen van verschillen tus-

sen ouderen in hun *niveau* van welbevinden na de gebeurtenis. Deze studie daarentegen, kon zich richten op *veranderingen* in welbevinden als gevolg van de gebeurtenis, door de aanwezigheid van gegevens van zowel vóór als na de aanvang van de ziekte of het overlijden van de partner.

Ten tweede heeft Nieboer theoretisch haar nek durven uit te steken. In tegenstelling tot de bestaande studies, heeft zij ter beantwoording van de centrale onderzoeksvraag *niet* de 'stress and coping theorie' ter hand genomen: binnen deze benadering wordt de verklaring voor verschillen in welbevinden tussen mensen hoofdzakelijk gezocht in het feit dat mensen zich verschillend blijken aan te passen, hetgeen veroorzaakt wordt door verschillen in de hulpbronnen (waaronder inkomen, sociale relaties en sociale steun) die mensen tot hun beschikking hebben alsook de subjectieve wijze waarop mensen hun situatie evalueren. In plaats daarvan heeft Nieboer gebruikgemaakt van de 'sociale-productiefunctietheorie' (spf-theorie). Volgens deze theorie wordt de afname van het welbevinden als gevolg van een ingrijpende levensgebeurtenis veroorzaakt door een afname in productiecapaciteit, dat wil zeggen door een verlies van (belangrijke) productieve activiteiten. De mate waarin mensen aan deze activiteiten deelnemen wordt op haar beurt bepaald door de mate waarin mensen over hulpbronnen (waaronder hun lichamelijke conditie en hun sociale relaties) beschikken. Nieboer verwacht dat de afname in productiecapaciteit op *korte termijn (impact)* groter zal zijn indien de ingrijpende levensgebeurtenis vooral leidt tot een verlies van multifunctionele activiteiten (de productievere activiteiten; activiteiten die meer dan één van de vijf instrumentele doelen dienen: comfort, stimulatie, affectie, gedragsbevestiging en status, nodig ter realisering van de algemene doelen fysiek en sociaal welbevinden) en activiteiten die zowel de korte als de lange termijn pro-

ductie van instrumentele doelen dienen, en indien de activiteiten afhankelijker van hun partner waren voordat de levensgebeurtenis plaatsvond. Voor de verklaring van verschillen in de verandering van welbevinden tussen ouderen op de *langere termijn (aanpassing)*, heeft Nieboer tevens gebruikgemaakt van de 'framing theorie'. De mate van aanpassing na de gebeurtenis wordt daardoor niet uitsluitend bepaald door de mate waarin de productiecapaciteit hersteld wordt, maar ook door de mate waarin de ouderen een zwak verliesperspectief hebben, dat wil zeggen het vermogen van mensen om substitutie-mogelijkheden te zien. Het verliesperspectief wordt verondersteld afhankelijk te zijn van de mate van impact (de mate van verlies van productiecapaciteit), de hulpbronnen waar mensen voor de gebeurtenis over beschikten, en de mate waarin men op de ingrijpende levensgebeurtenis heeft geanticipeerd.

Juist vanwege het ter hand nemen van een nieuwe theorie, hetgeen enige moed vereist en vermoedelijk door de lezer gewaardeerd zal worden, is het des te meer te betreuren dat het begin- en eindtraject hiervan vrijwel geheel ontbreekt. Wat het begintraject betreft, doel ik op het ontbreken van een gedegen verantwoording voor de keuze van de spf-theorie boven andere theorieën. Na een korte beschrijving van een viertal modellen behorende tot de 'stress and coping theorie', komt Nieboer tot de conclusie dat, hoewel de 'stress and coping-' en de spf-theorie elkaar gedeeltelijk overlappen, de spf-theorie meer mogelijkheden biedt om een gedetailleerd inzicht te krijgen in de gevolgen die een ingrijpende gebeurtenis met zich meebrengt: via de spf-theorie kan zowel de impact alsook het aanpassingsproces bezien worden. Deze conclusie zou voor mij overtuigender overgekomen zijn indien daaropvolgend expliciet was aangegeven welke nieuwe respectievelijk andere voorspellingen gemaakt

konden worden door gebruikmaking van de spf-theorie in vergelijking met de gangbare 'stress and coping theorie'. Daarnaast is het opmerkelijk dat andere theorieën in z'n geheel niet ter sprake zijn gekomen. Te denken valt bijvoorbeeld aan de theorie van mentale incongruentie (TMI). Volgens deze theorie kan een incongruentie, dat wil zeggen een discrepantie tussen hetgeen een persoon met betrekking tot een gegeven wenst en hetgeen die persoon feitelijk ervaart, op twee verschillende wijzen opgeheven worden: (1) door wijziging van het feitelijk gegeven en daarmee ook de cognitie, of (2) door aanpassing van de standaard aan het feitelijk gegeven. Het eerste, gedragsverandering, zal vooral dan plaatsvinden als de mogelijkheden daartoe als gunstig worden ingeschat en als men zich in dat streven in hoge mate ondersteund weet; het tweede treedt vooral dan op als voor deze wensen in de sociale omgeving weinig steun ervaren wordt en als men weinig mogelijkheden ziet de discrepantie door gedragsverandering te verminderen. Met name de tweede wijze van discrepantieoverwerking, het aanpassen van de standaard, kan in het geval van ziekte of overlijden van de partner relevant zijn. Immers, het is zeer wel denkbaar dat men na zo'n gebeurtenis enige rouw accepteert en daardoor de standaard met betrekking tot welbevinden aanpast. Wat het eindtraject betreft, doel ik op een tweetal zaken. Ten eerste is het zeer opmerkelijk dat de gevonden uitkomsten niet worden vergeleken met die van bestaand onderzoek. Het wordt aan de lezer overgelaten om na te gaan in hoeverre de uitkomsten anders respectievelijk beter zijn door niet de 'stress and coping-' maar de spf-theorie te gebruiken. Ten tweede trekt de onderzoekster geen enkele consequentie uit het feit dat bepaalde (delen van de) door haar opgestelde hypothesen empirisch niet worden ondersteund. Tijdens de bespreking van de empirische analyses wordt slechts aangegeven welke (delen van) hypothesen

ondersteuning genieten; een uitgebreide verklaring wordt echter nooit gegeven. In het laatste hoofdstuk worden vervolgens de 'successen' nog eens opgesomd, dat wil zeggen de factoren die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen als zijnde de belangrijkste oorzaken voor verschillen in de verandering van welbevinden tussen de ouderen. Hoewel een deel van de uitkomsten conform de verwachtingen is, komen toch ook zeer onverwachte uitkomsten uit de analyses naar voren. In het bijzonder blijken verscheidene factoren een niet verwacht *direct* effect te hebben op veranderingen in het welzijn van de ondervraagde ouderen, zowel op de korte als op de langere termijn. Daarnaast blijkt een aantal factoren geen significante rol te spelen. Strikt genomen betekent verwerping van (een deel van) de hypothesen dat daardoor ook de daarbij behorende theorie verworpen dient te worden. Ik geef toe dat er maar weinig onderzoekers te vinden zijn die hiervoor kiezen. Men is veel eerder geneigd het verwerpen van een of meerdere hypothesen te wijten aan de wijze waarop bepaalde elementen uit het theoretisch model zijn geoperationaliseerd en/of aan het ontbreken van bepaalde elementen in het theoretisch model. Kortom, een kritische blik op de wijze van operationalisatie dan wel suggesties voor bepaalde aanvullingen op het theoretisch model, had in het slothoofdstuk in ieder geval niet misstaan.

Zonder de indruk te wekken deze taak op mij te nemen, wil ik toch even stilstaan bij deze twee mogelijkheden. Wat betreft het eerste kan gesteld worden dat de operationalisatie te wensen overlaat. Dit geldt zeer zeker voor de wijze waarop de activiteiten zijn ingedeeld naar de mate van productiviteit. De afname in productiecapaciteit, volgens de spf-theorie een van de belangrijkste verklarende factoren van een daling van welbevinden, wordt onder meer verondersteld groter te zijn indien door een ingrijpende levensgebeur-

nis juist de multifunctionele activiteiten verloren gaan. De indeling van de activiteiten naar multifunctionaliteit is echter niet op theoretische gronden geschied. In plaats daarvan zijn de activiteiten op basis van de interpretatie van de onderzoekster ingedeeld in productief en minder productief. Ter illustratie: volgens Nieboer dient 'fietsen' twee instrumentele doeleinden, te weten stimulatie en gedragsbevestiging. Enerzijds kan men twijfelen aan de gedragsbevestigende rol van fietsen. Anderzijds is het zeer wel denkbaar dat vele ouderen niet alleen fietsen om het fietsen 'an sich' maar omdat zij deze activiteit met hun partner kunnen uitvoeren, waardoor ook het instrumentele doel 'affectie' wordt gediend.

Wat betreft de tweede mogelijkheid, heeft het door Nieboer opgestelde theoretisch model naar mijn mening ten onrechte geen rekening gehouden met andere belangrijke levensgebeurtenissen. Op hoge leeftijd gaat ziekte of overlijden van de partner immers veelal gepaard met andere ingrijpende levensgebeurtenissen waarvan aannemelijk is dat deze tevens effect hebben op hun welbevinden. Te denken valt aan zowel positieve gebeurtenissen, zoals de geboorte van een kleinkind, als negatieve gebeurtenissen, zoals het verliezen van broers/zusters en afname van de eigen gezondheid. Dit zou ondermeer een verklaring kunnen zijn voor het feit dat de afname van de gezondheid van de respondent een *direct* effect blijkt te hebben op de verandering van welbevinden op de langere termijn.

Tot slot nog een opmerking bij een van de belangrijkste bevindingen van dit proefschrift. Een forse daling in het welbevinden na een ziekte dan wel overlijden van de partner blijkt vooral voor te komen onder die ouderen die vóór deze gebeurtenis gekenmerkt werden door een zeer partner-afhankelijk activiteitenpatroon. Ofschon dit voor beleidsinterventies een interessant gegeven is, dient men niet uit het oog te ver-

liezen dat dit uitsluitend iets zegt over de *verandering* van welbevinden; het is niet ondenkbaar dat het *niveau* van welbevinden van deze ouderen nog steeds hoger ligt dan dat van de oudere die voor de gebeurtenis weinig activiteiten ondernam met zijn of haar partner.

Kort samengevat is dit proefschrift interessant voor zowel sociale wetenschappers alsook personen werkzaam in de sector ouderenzorg. In theoretisch opzicht kan dit onderzoek gezien worden als een gewaagde sprong. Het is aan de lezer om uit te maken of en in welke mate deze sprong daadwerkelijk een stap vooruit is om het zorgverlenings- en verduwingsproces beter te doen begrijpen.

Tineke Fokkema

**Kleijer, H. & G. Tillekens (Red.),
*Burgerschap zonder moraal, een
sociologische kijk op de verantwoordelijke burger.***

Leuven-Apeldoorn, 1997, 208 pp.
ISBN 90 5350 585 7

Deze bundel bevat negen bijdragen van voornamelijk onderwijssociologen over het thema burgerschap, verschenen onder auspiciën van het SISWO. Het boek is bedoeld als bijdrage in een debat dat in Nederland wordt gevoerd rond het rapport *Eigentijds burgerschap* dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1992 publiceerde. De auteurs hebben nogal wat kritiek op dat rapport, met name op de bijdrage van W.K.B. Hofstee daarin en zijn aanval op de onderwijssociologie. Met even zovele woorden wordt gesteld dat Hofstee in sarcastische bewoordingen slechts een aantal esoterische gedachten ventileert en voorbijgaat aan de kennis die inmid-

dels door onderwijssociologen zou zijn verzaamd. Daarmee laden de auteurs een zware verplichting op zich, omdat zij het ongelijk van Hofstee moeten bewijzen. Na lezing van het boek blijkt de relevante onderwijssociologische kennis evenwel niet geweldig groot. Sterker nog, in het slotwoord wordt de onderwijssociologie zelfs verweten dat hier een taak ligt die vooralsnog onvolgende is aangepakt.

Wat heeft dit boek dan wel te bieden? Allereerst geven Kleijer en Tillekens een verhelderend overzicht van de verschillende opvattingen van burgerschap en de geschiedenis daarvan. In een bijdrage van Rupp mondt dit uit in wat genoemd wordt een begrippenkader: burgerschap omvat zowel burgerzin oftewel sociale betrokkenheid, als burgerlijke competentie, waarmee bedoeld wordt het vermogen zich een mening te vormen over belangrijke maatschappelijke vraagstukken en het voeren van een discussie daarover. Onderwijs zou bij de ontwikkeling daarvan een rol spelen. De vraag is welke. Die vraag wordt vervolgens beantwoord op basis van godesdeels empirisch en historiserend onderzoek naar enkele deelonderwerpen. Wesselingh bespreekt naar eigen zeggen enkele losse gedachten over de relatie tussen onderwijs, sociale rechtvaardigheid en burgerschap. Sarah Blom laat in een mooi verzorgde bijdrage vervolgens zien welke plaats intellectuele vorming inneemt in Nederland. Zij komt tot de conclusie dat ons huidige systeem tendeeft naar een elitaire homogenisering in de hoge trajecten van het voortgezet onderwijs. Burgerschapsvorming in de betekenis van intellectuele basisvorming verdwijnt volgens haar daarmee uit het zicht. Bezuinigingen en verwijzingen naar marktwerking zouden verantwoordelijk zijn voor de relatieve afname van deelname van kinderen uit lagere milieus aan hogere vormen van onderwijs.

Elders in het boek wordt op verschillende plaatsen – naar mijn oordeel terecht – betoogd dat hier in het algemeen een belangrijke taak voor de overheid ligt: onderwijs is voor een belangrijk deel een publieke zaak met een sterk socialiserende functie. Wolthuis geeft vervolgens een informatief overzicht van de opkomst en ondergang van het lager technisch dagonderwijs in Nederland, maar hij verzuimt aan te geven wat dat te maken heeft met burgerschap; dat verband moet de lezer zelf maar vinden. Dit verband wordt wel gelegd in bijdragen over respectievelijk de geschiedenis van het vak, verzorging in de basisvorming en de leefwereld van langdurig werkloze jongvolwassenen. Het begrip burgerschap wordt in deze bijdragen – hoe interessant op zich ook – wel zodanig opgerekt dat het de vraag is of het nog wel een zinnig begrip is. Inderdaad, in theoretisch en empirisch opzicht valt nog veel werk te verzetten, zo sluiten Klaassen en Wesselingh de bundel af. Daartoe nodigt deze bundel in ieder geval wel uit.

Herman J. Aquina

Rovers, B., *De buurt een broeinest? Een onderzoek naar de invloed van woonomgeving op jeugdcriminaliteit.*

Proefschrift, 1997, 243 p.
Ars Aequi Libri, Nijmegen.

Het proefschrift van Ben Rovers begint met de constatering dat men in sommige buurten meer te maken heeft met jeugdcriminaliteit dan in andere. Volgens de literatuur hebben buurten met veel criminaliteit gemiddeld een lage sociaal-economische status, een grote culturele heterogeniteit, er is gemiddeld weinig sociale contro-

le en relatief veel mensen verhuizen de buurt in en uit. Betekent dit nu dat die buurtkenmerken ook leiden tot de verschillen in criminaliteit, en zo ja, op welke wijze gebeurt dat dan? Deze vragen zijn voor Ben Rovers aanleiding geweest voor een grootschalig onderzoek naar jeugdcriminaliteit in Rotterdamse wijken.

Het boek van Rovers begint met een overzicht van eerder verricht empirisch onderzoek. Uitgangspunt is daarbij een klassieke studie uit 1942 van Shaw en McKay die in Chicago onderzoek deden naar de geografische spreiding van delicten en delinquenten. Zij constateerden dat de meeste jeugddelinquenten woonden in buurten die grensden aan het centrale zakendistrict in het centrum van de stad. Shaw en McKay verklaren dat door de fysieke inrichting (type bebouwing, bevolkingsdichtheid en dergelijke) van de buurt, de economische status en de samenstelling van de bevolking. Het vele onderzoek dat daarna is uitgevoerd lijkt hun ideeën veelal te ondersteunen. De waarde van dat onderzoek is echter twijfelachtig, gezien de vele methodologische beperkingen. Zo is de analyse meestal uitgevoerd op stad- of buurtniveau. Het gevolg is dat bijvoorbeeld niet kan worden nagegaan of de gevonden correlaties duiden op een compositie-effect of een contextueel effect.

Een compositie-effect is een schijneffect: het is niet meer dan de optelsom van individuele effecten. Stel dat er veel mensen met een lage SES in een wijk wonen. Het is bekend dat individuen met een lage SES eerder en vaker delicten plegen. In achterstandswijken vindt men relatief veel mensen met een lage SES. Daarom vindt men in die wijken ook gemiddeld veel criminaliteit. De omgeving speelt hierbij verder geen rol. Bij een contextueel effect daarentegen gaat het om een echt effect: buurtkenmerken beïnvloeden het gedrag van individuele bewoners. Dar kan op verschillende manieren. Zo is het mogelijk dat

mensen die in een achterstandswijk leven, eerder delicten plegen dan mensen in een andere wijk (bijvoorbeeld omdat ze meer voorbeelden van crimineel gedrag om zich heen zien). Het is ook mogelijk dat buurtkenmerken de correlatie tussen individuele achtergrondvariabelen en crimineel gedrag beïnvloeden. Zo kan bijvoorbeeld de correlatie tussen de SES en crimineel gedrag van bewoners van buurten met relatief weinig sociale cohesie lager zijn, omdat andere buurtbewoners er minder geneigd zijn om in te grijpen.

In het tweede hoofdstuk legt Rovers de theoretische basis voor zijn onderzoek. Rovers beperkt zich tot de verklaring van structureel crimineel gedrag en ziet af van de leeftijdsgebonden tijdelijke kleine criminaliteit van de grote massa van de jongeren. Zijn verklaring vertrekt van de anomietheorie van Merton, die crimineel gedrag verklaart door het verschil tussen doelen die mensen zich stellen en de middelen die ze daarvoor hebben.

Waar doelen en middelen ver uiteenlopen ontstaan anomie. Deze anomie moet worden opgelost en dat kan volgens Merton onder andere leiden tot 'innovatie': mensen proberen op illegale wijze proberen hun doelen te bereiken, ofwel te plegen delicten.

Rovers bespreekt de vele theoretische en empirische problemen van Mertons theorie en doet vervolgens een voorstel voor een herziening van deze theorie, waar het crimineel gedrag wordt verklaard vanuit de sociale in individuele hulpbronnen die mensen hebben. De kern van zijn betoog komt op het volgende neer: Om hun behoeften te bevredigen moeten mensen concurreren om de (eindige) hulpbronnen. Sociale regels beperken de concurrentie doordat ze de verdeling van deze hulpbronnen vastleggen. Naarmate mensen minder hulpbronnen hebben zullen ze zich minder conformeren aan deze regels, behoeftenbevrediging meer definiëren in termen van concurrentie

en daarom eerder kiezen voor niet toegestaan concurrerend gedrag, ofwel crimineel gedrag. Rovers voegt eraan toe dat ook ongunstige groepslidmaatschappen tot crimineel gedrag leiden: individuen 'leren' van anderen dat crimineel gedrag een reële optie is. Ten slotte presenteert de auteur twee soorten hypothesen: (i) hypothesen op individueel niveau die een link leggen tussen perceptie en gedrag van individuen en (ii) meer-niveau (contextuele) hypothesen die verband leggen tussen omgevingskenmerken en percepties en gedrag van individuen.

Het empirisch onderzoek heeft plaatsgevonden in Rotterdamse buurten. Rovers gebruikt drie verschillende bronnen van dataverzameling: de verbalenregistratie van minderjarigen door de herkenningdienst (HKD) van de politie, de registratie van verdachte maar niet gevestigde minderjarigen door de jeugd- en zedenpolitie (JZP) en een schriftelijke vragenlijst bij ruim 3813 kinderen uit groep 8 van de basisschool. Bij de analyse worden de verschillende bronnen voortdurend naast elkaar gelegd.

De individuele component van de theorie, die terug te vinden is in de hypothesen van type (i), wordt, volgens de auteur, gedeeltelijk bevestigd. Enkele hypothesen worden weerlegd. Rovers constateert dat dat kan liggen aan gebreken van de theorie, maar ook aan de beperkte kwaliteit van de data. Hij maakt vervolgens uitgebreid gebruik van multiniveauanalyse om na te gaan in hoeverre er sprake is van contextuele effecten en zo ja, of deze effecten overeenkomen met de hypothesen van type (ii). De Rotterdamse wijken blijken qua criminaliteit te verschillen, maar toch zijn contextuele effecten niet aantoonbaar of gering. De verschillen zijn voor het overgrote deel het gevolg van compositie-effecten. Als er een contextueel effect is, kan dat effect niet worden toegeschreven aan de door de Rovers gebruikte Mertonianse buurtkenmerken: econo-

mische deprivatie en gebrekkige sociale controle. Voorzover buurtkenmerken invloed hebben, gaat het om andere kenmerken dan volgens de theorie van Merton/Rovers van centraal belang zijn.

Het proefschrift van Rovers zal niet voor iedereen makkelijk te lezen door het gebruik van multineauwmethoden. Daarbij heeft de auteur de neiging om soms wel erg cryptisch te schrijven. Toch is Rovers er over het geheel genomen in geslaagd om een lastig thema goed uit de doeken te doen. De lezer wordt prima ingeleid in de materie door een helder en informatief hoofdstuk over de achtergrond en resultaten van eerder onderzoek naar de betekenis van buurt- en stadskenmerken. De auteur weet wat er in zijn boekenkast staat, wat ook moge blijken uit zijn uitgebreide en genuanceerde verhandeling over Merton.

Het proefschrift van Rovers markeert een duidelijke methodologische vooruitgang in de criminologie door het gebruik van meer-niveau-analyse. Voor genuanceerde toetsing van sociaal-ecologische theorieën is een dergelijke analyse een vereiste. Hij is echter zeker nog geen gebruik in de criminologische wereld. Toen ik in 1990 en 1991 multiniveau-analyses presenteerde, reageerden de meeste criminologen alsof ik van een andere planeet kwam. Rovers komt de eer toe in Nederland als eerste een omvangrijke en kritische studie te hebben verricht naar contextuele effecten waarin een deprivatietheorie is getest.

Ook op theoretisch terrein is Rovers vernieuwend. Zelf stelt hij dat hij enkel wat wijzigingen heeft aangebracht in de theorie van Merton: 'Er is geen sprake van nieuwbouw, maar van renovatie. Er zijn enkele ramen in het huis verplaatst. Dit biedt weliswaar nieuwe uitzichten, maar de omgeving is hetzelfde gebleven'. Dit lijkt me overdreven bescheiden: waarom bewijzen dat je toch nog braaf in de leer bent gebleven? Het gaat in feite om een nieuwe deprivatietheorie. Rovers

heeft niet alleen gepoogd om een groot aantal veronderstellingen te expliciteren (hoofdstuk II bevat nog een appendix met maar liefst 59 theoretische stellingen), die allang niet meer aan Merton toe te schrijven zijn, hij heeft ook een poging gedaan om elementen uit de sociale controle theorie van Hirschi te integreren in zijn bouwwerk. Daarnaast komt hij met nieuwe hypothesen, zoals de hypothese over de relatie tussen concurrerend gedrag en criminele gedrag en expliciete contextuele hypothesen. Rovers' theorie maakt het daarnaast ook mogelijk om een direct verband te leggen tussen (het ontbreken van) sociaal kapitaal en criminaliteit.

Het getuigt van een wetenschappelijke instelling dat elke stap in het proefschrift uitgebreid verantwoord wordt. Uiteraard maakt dat ook het geven van kritiek makkelijker. Ik zal me hier beperken to enkele slordigheden. Zo snap ik niet waarom Rovers de nogal problematische self report lijst van het WODC gebruikt terwijl er genoeg betere alternatieven zijn. Verder probeert de auteur te controleren op effecten van sociale wenselijkheid met behulp van een soort Von Münchhausen-procedure: in de vragenlijst zijn enkele items opgenomen over alledaagse regelovertrading, zoals iemand pesten of een belofte niet nakomen (p.108). Deze items gebruikt Rovers om de criminaliteitsscores te controleren op sociale wenselijkheid. Wie zegt me dat je hier iemands neiging tot sociale wenselijkheid mee meet en geen gedragskenmerk dat nota bene waarschijnlijk gekoppeld is met klein criminaliteit?

Er valt inhoudelijk genoeg te schieten op een theorie die zo expliciet is uitgeschreven als die van Rovers, maar dat laat ik aan de lezer over. Ik wil slechts wijzen op het feit dat de hypothesen over de invloed van vriendengroepen er met de haren bij gehaald lijken te worden: in feite plakt Rovers een stukje sociale leertheorie op een ver-

haal dat dat niet nodig heeft. Het ligt veel meer voor de hand uit te werken wat het betekent dat je je in een sociale omgeving bevindt waarin de meeste mensen hun behoeftebevrediging (meer) in termen van concurrentie zien. Misschien ontstaat crimineel gedrag wel door het ontbreken van mogelijkheden van samenwerking in het eigen sociale netwerk.

Tot slot wil ik opmerken dat ik het boek met plezier heb gelezen. Hier is een echte wetenschapper aan het werk die niet bang is om op twee gebieden tegelijk (methoden en theorie) zijn nek uit te steken. Een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in theorie en onderzoek naar de effecten van deprivatie.

Chris Baerveldt

Raaijmakers, S.F.J.M., *Een dag van verschil. Een studie naar temporele aspecten van het dagelijkse leven van werknemers met een vierdaagse respectievelijk vijfdaagse werkweek.*

Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant.
Handelsuitgave: Tilburg University Press, 1997,
212 pp.
ISBN 90 361 9857 7

In dit promotie-onderzoek gaat Stephan Raaijmakers na wat het uitmaakt als werknemers een vierdaagse in plaats van een vijfdaagse werkweek hebben. Het gaat hierbij niet om het verschil tussen parttime en fulltime werkenden, maar om alternatieve vormen van inrichting van de arbeidstijd. Groepen werknemers worden vergeleken die hun min of meer volledige werkweek over vier dan wel vijf dagen verdelen.

De aanleiding voor het onderzoek is spannend: er

is begin jaren negentig aan het sociale front een levendig debat ontstaan over de mogelijke gevolgen van de invoering van een vierdaagse werkweek. Raaijmakers plaatst dit tegen de achtergrond van het eerdere maatschappelijke debat over de invoering van de vijfdaagse werkweek omstreeks 1960. Toen liepen de gemoederen in de 'strijd om de tijd' hoog op en rond 1990 zag het ernaar uit dat de geschiedenis zich zou herhalen. 'Zowel in positieve als negatieve zin wordt hoog ingezet op de vierdaagse werkweek: voor grote delen van de vakbeweging moet de vierdaagse werkweek gaan dienen om de vastgelopen strijd voor verdere arbeidstijdverkortening vlot te trekken; voor de werkgeversorganisaties vormt de verwachte massale invoering reden om voor haar leden een categorisch nee uit te spreken over dit arbeidstijdpatroon' (p.3). Het is een terechte gedachte dat, als er op deze wijze een maatschappelijk debat wordt gevoerd, sociale wetenschappers hieraan een verhelderende bijdrage moeten kunnen leveren.

De grote vraag is nu bij welk punt in de discussie en bij welke stand van kennis je moet aanhaken om deze bijdrage te leveren. Wat dat betreft legt Raaijmakers meteen een duidelijke claim op tafel: 'Vertrekpunt voor de onderhavige studie vormde het feit dat door de partijen die betrokken zijn in de strijd om de vierdaagse werkweek stelling wordt genomen zonder dat de argumenten die hiervoor gebruikt worden op ervaringsgegevens berusten' (p.31). Dit is een niet ongebruikelijke claim in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Dat vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers dag in dag uit met mensen praten, waarnemingen verrichten, ervaringen opdoen, wellicht op onsystematische wijze, maar doorgaans met een hoge graad van realiteit en validiteit, doet binnen het empirische denkkader niet terzake. Deze dagelijkse indrukken en belevenissen tellen niet als ervaringskennis. Het wordt pas verant-

woord als de socioloog met zijn steekproeven en enquêtes uitrukt om de empirie in een datafile te vangen. Laten we eens kijken wat dat in dit geval aan superieure ervaringsgegevens heeft opgeleverd.

Over de onderzoeksopzet was goed nagedacht. Oorspronkelijk lag het in de bedoeling uit te gaan van een experimentele opzet, waarbij de experimentele groep in de loop van het onderzoeksproject over zou gaan van een vijfdaagse naar een vierdaagse werkweek en de vergelijkingsgroep een vijfdaagse werkweek zou behouden. Als methode van gegevensverzameling zouden enquêtes worden gecombineerd door tijdbudgetonderzoek. Deze onderzoeksopzet was ambitieus, maar riskant, en al bij voorbaat kwetsbaar voor de mogelijkheid dat de systematiek van de opzet zou worden overwoekerd door de nauwelijks te vermijden onsystematiek (chaos) bij de uitvoering. Dat vormt wel vaker de bijl aan de wortel van de meerwaardeclaims van de sociale wetenschap.

Het verslag van het onderzoek laat zich lezen als de bewaarwording van dit bange voorgevoel. Het lukte niet werknemers of bedrijven te vinden die voornemens waren in de periode van het onderzoek de overstap naar een vierdaagse werkweek te maken. Daarmee ontviel de bodem aan een experimentele opzet. Noodgedwongen werd de toevlucht genomen tot een achterafmeting bij twee groepen werknemers, respectievelijk afkomstig uit (afdelingen van) bedrijven waar in het verleden reeds tot een vierdaagse werkweek was overgegaan en (afdelingen van) bedrijven waar nog op vijfdaagse basis gewerkt werd. Om selectie-effecten te vermijden en beide groepen nog zo vergelijkbaar mogelijk te krijgen, werd in eerste instantie geprobeerd zo overeenkomstig mogelijke bedrijven (qua lokatie en sector) te selecteren, maar ook dit leed schipbreuk, omdat van een aantal bedrijven die de medewerking hadden toe-

gezegd de werknemers alsnog afhaakten toen ze zagen wat er van hen verlangd werd. Uiteindelijk resteerden drie bedrijven die in de jaren tachtig voor grote delen van hun personeel tot een vierdaagse werkweek waren overgegaan en vier bedrijven waar op vijfdaagse basis gewerkt werd. Onder de werknemers van deze bedrijven werden in totaal 717 schriftelijke vragenlijsten en dagboekjes voor het tijdbudgetonderzoek verspreid. Ook de eventuele partners van de werknemers werden verzocht een vragenlijst in te vullen en een dagboekje bij te houden. Voor de werknemers met een vierdaagse werkweek bedroeg de respons op de schriftelijke vragenlijst uiteindelijk 27,4%, voor de werknemers met een vijfdaagse werkweek 31,8%. De relevante respons van de partners lag nog ruim een vijfde lager. De respons op de dagboekjes was zo bedroevend laag (circa 10%) dat besloten werd hiermee verder niets meer te doen. Met het wegvallen van de tijdregistratiegegevens werd het onderzoek overwegend teruggebracht van een analyse van gedrag ('ervaringsgegevens') tot een kwestie van uitspraken en opvattingen van respondenten.

Op dit punt aangeland is het voor de lezer al duidelijk dat dit onderzoek niet de 'verrijking van het maatschappelijk debat' zal opleveren die Raaijmakers zich ten doel had gesteld (p.32). In feite bieden de resultaten weinig tot niets waarmee partijen in het debat over de vierdaagse werkweek iets kunnen beginnen. Er is een hoofdstuk over waardeoriëntaties met betrekking tot arbeid, waar al bij voorbaat niet veel verschil kon blijken, omdat de werknemers met een vierdaagse werkweek niet op individuele maar op collectieve basis tot dit arbeidspatroon waren overgegaan. Er is een drietal hoofdstukken waarin wordt gerapporteerd over de relatieve taakverdeling binnen het huishouden, de door werknemers en hun partners verwoorde behoefte aan ruimere openingstijden van winkels en dienstverlenende

instellingen, en de vraag of andere arbeidstijden ook tot andere vrijetijdspatronen aanleiding geven. De vrees van de werkgevers – hoofdmoot in het debat – dat de vierdaagse werkweek het startsein zal vormen voor een verder oprukken van inflexibele arbeidstijdpatronen, komt aan de orde als de verbale bereidheid van werknemers om op niet-reguliere tijdstippen ('s avonds en in het weekend) te werken. Uit het totaal der analyses blijken slechts marginale verschillen tussen werknemers met een vierdaags en een vijfdaags arbeidspatroon. Bij alle onderzoeks- en responsellende is het echter volstrekt niet uit te maken in welke mate deze bevindingen betekenis hebben voor een grootschaliger overgang naar een vierdaagse werkweek.

Ik prijs Raaijmakers voor zijn eerlijkheid in de verslaglegging en de onverbloemde wijze waarop hij de problemen met zijn onderzoek heeft weergegeven. Het proefschrift is bovendien goed en zorgvuldig geschreven en de analyses lijken volgens de regelen der kunst te zijn uitgevoerd. Het is dan ook zeker niet alleen aan de auteur te wijten dat dit boek een zo duidelijk blijk vormt van de onmacht van dit type sociologiebeoefening.

Arie Glebbeek

Vinken, H., *Political values and youth centrism, theoretical and empirical perspectives on the political value distinctiveness of Dutch youth centrists.*

Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Handelsuitgave: Tilburg University Press, 1997, 251 pp.

ISBN 90-361-9618-3

Deze studie wil vanuit een jeugsociologisch en empirisch perspectief onderzoeken welke politie-

ke waarden en normen, of welke concepties van de wenselijke verdeling van vrijheden en gelijkheden, Nederlandse jongeren erop nahouden in vergelijking tot diegenen die al tot de jaren des onderscheids zijn gekomen. De studie vindt daarbij haar inspiratie in de tegenstrijdigheid van twee theorieën: het functionalisme en het marxisme. Deze twee theorieën uit de jeugsociologie geven een contraire interpretatie van de waarden en normen van jongeren zodra zij met andere jongeren verkeren. Volgens de ene theorie is aanpassing en conformisme en volgens de andere theorie is juist verzet en non-conformisme typisch voor jongeren in jeugdculturen.

Vinken onderzoekt de politieke waarden van jongeren (jeugdcentristen en volwassenencentristen) en volwassenen vanuit drie vragen. In de eerste plaats: houden jongeren er in vergelijking tot volwassenen specifiek conservatieve of progressieve politieke waarden en houdingen op na? Ten tweede: hebben jeugdcentristen in vergelijking tot volwassenen specifiek conservatieve of progressieve politieke waarden en houdingen? Ten derde: welke invloed heeft jeugdcentrisme op het eventuele verschil tussen jongeren en volwassenen als het gaat om hun steun voor conservatieve en progressieve politieke waarden en houdingen?

De studie heeft betrekking op Nederlandse jongeren en volwassenen. Er worden twee databronnen gebruikt. De eerste is het 1990-survey naar sociale en culturele ontwikkelingen in Nederland (SOCON 1990). Dit survey bevat gegevens over individuen van 18 tot 70 jaar. De tweede databron is een kleinschalig panelsurvey genaamd Utrecht Tilburg Youth Centrism Panel 1986-1994 (UTYCP 1986-1994) en bevat gegevens over jongeren die in 1986 gemiddeld 16 jaar zijn. Van alle Nederlandse jongeren in 1990 is 32% jeugdcentristisch. Jeugdcentristen zijn vooral jongens met een lagere opleiding en blijken, anders dan in eerder onderzoek, vooral sterk

negatief over ouderen en weinig positief over de eigen leeftijdsgroep. Zij wantrouwen volwassenen, voelen zich door hen achtergesteld en willen geen bemoeienis van volwassenen. Zij onderscheiden zich het sterkst van hun tegenhangers, volwassenencentristen, door hun cultureel conservatisme.

Met hier en daar een mineur verschil tussen de jongste en de oudste leeftijdsgroep luidt de algehele conclusie van Vinken, dat in termen van politieke waarden jongeren op volwassenen lijken en jeugdcentristen op volwassenen en op hun naar volwassenen lonkende tegenhangers. Conform functionalistische verwachtingen zijn jongeren en jeugdcultureel geïnspireerden onder hen net zo conservatief, rechts, cultureel progressief en postmaterialistisch als volwassen leeftijdsgroepen. Het constant lage niveau van politiek interesse valt samen met een weinig expliciet politiek profiel. Jongeren voegen zich naar de algehele trend in de Nederlandse samenleving.

Slechts op één punt kunnen volgens Vinken de functionalisten niet tot de absolute winnaars in het debat met de marxisten worden uitgeroepen. Wat de conventionele beelden van vrouwen betreft keren jeugdcentristen zich tegen het populaire idee van meer vrijheden en meer gelijkwaardige posities van vrouwen. Jeugdcentristen transponeren hun negatieve beelden van volwassenen, eerder dan naar linksrechts stellingen over economische verdelingsvraagstukken, naar het politiek-culturele domein waarin houdingen over vrouwen een hoofdrol spelen. Van deze jeugdcentristen kan niet gezegd worden dat ze uit de arbeidersklasse afkomstig zijn, maar wel dat het vooral laag opgeleiden en jongens zijn.

Mijn bezwaar tegen het betoog van Vinken is primair, dat hij sterker generaliseert dan zijn empirische basis mogelijk maakt. Onder jongeren en jongvolwassenen zijn er altijd geweest, die ouderen als referentiegroep hebben aangehouden, terwijl anderen hun eigen leeftijdsgenoten als refe-

rentiegroep hebben genomen. Jongeren en jongvolwassenen, die tijdens hun formatieve periode de Culturele Revolutie van de jaren zestig en begin zeventig hebben meegemaakt, zullen zich in relatief sterke mate op hun leeftijdsgenoten hebben georiënteerd. Jongeren en jongvolwassenen, die tijdens de economische recessie van ongeveer 1975 tot 1985 in hun formatieve jaren verkeerden, zullen zich niet alleen hebben afgezet tegen de cultuur van de jaren zestig maar ook tegen de volwassenen van toen, die hen op de arbeidsmarkt collectief in de steek lieten. Vinken heeft jongeren en jongvolwassenen onderzocht, die hun formatieve periode tijdens het herstel van de economie hebben doorgemaakt. Zijn drie probleemstellingen kan hij slechts voor zijn eigen onderzoekspopulatie beantwoorden, omdat er gegronde redenen zijn om te veronderstellen, dat surveys onder jongeren en jongvolwassenen in de jaren 1965-1975 of 1975-1985 tot andere conclusies geleid zouden hebben.

Deze bedenking doet niets af aan mijn algemene conclusie, dat Vinken een belangrijk onderwerp op een verdedigbare wijze heeft behandeld. De jeugdsociologie en het onderzoek naar effecten van discontinue veranderingen zijn een waardevolle studie rijker geworden.

Henk A. Becker

Klijn, E.H., Regels en sturing in netwerken. De invloed van netwerkregels op de herstructurering van naoorlogse wijken.

Delft: Eburon 1996, 339 pp.

ISBN 90 5166 534 2

In het proefschrift van Klijn staan beleidsnetwerken centraal. In Deel 1 van het proefschrift worden de theoretische uitgangspunten uiteengezet,

Deel 2 bevat een gedetailleerde studie naar beleidsnetwerken in naoorlogse wijken binnen drie grote steden, namelijk Rotterdam, Groningen en Den Haag. Deel 3 bevat meer algemene conclusies die uit de twee eerdere delen kunnen worden getrokken.

Deel 1 bevat vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt een niet onverdienstelijke samenvatting gegeven van benaderingen die in de beleidswetenschap (sic: enkelvoud van Klijn), de organisatie wetenschappen (sic: meervoud van Klijn) en de politicologie hebben geleid tot het begrip beleidsnetwerken. Het gaat hier om een mooi overzicht van de literatuur, waaruit de volgende, wat wollige, definitie van beleidsnetwerken vloeit: 'Beleidsnetwerken kunnen dus worden opgevat als min of meer stabiele patronen van sociale relaties tussen wederzijds afhankelijke actoren, die zich formeren rondom beleidsproblemen en/of clusters van middelen en die worden gevormd, in stand gehouden en veranderd door reeksen van spelen.' (p. 47). In het daaropvolgende hoofdstuk staat de dualiteit tussen structuur en handelen centraal, waarbij het handelen deels door de structuur wordt bepaald en zelf weer medebepalend is voor de structuur (de 'dualiteit van structuren' van Giddens). De dynamiek ontstaat doordat actoren strategisch interacteren met elkaar in een reeks van spelen. Het beleidsnetwerk is het interactiesysteem dat ontstaat ten gevolge van de cumulatie van al die spelen. In tegenstelling tot de meeste netwerkonderzoekers wordt het begrip structuur niet aan de kenmerken van dit interactiepatroon gekoppeld, maar geïntroduceerd als sets van bronnen en regels die actoren in eerdere spelen met elkaar hebben gevormd en die mede constituerend zijn voor toekomstige spelen. De analyse van die regels staat in de gehele benadering en in het empirisch onderzoek centraal, de netwerken als interactiepatronen veel minder. In het derde

hoofdstuk binnen dit deel, staat het netwerkmanagement centraal: welke mogelijkheden bestaan er om netwerkprocessen goed te laten verlopen, met name blokkades op te heffen?

Hoewel het hier en daar wat ingewikkelder wordt gemaakt dan nodig is en wenselijk zou zijn, kan de lezer veel informatie en inspiratie uit deze hoofdstukken halen. Klijn mist wel, helaas, de gehele micro-macro analyse van Coleman cum suis en de meer modelmatige benadering die daarmee is verbonden. Dit is des te bevreemdender omdat hij in het literatuurhoofdstuk wel Laumann en Knoke (*Organizational State* 1987) behandelt, maar niet ziet hoe in die benadering beleidsnetwerken en uitkomsten van beleidsprocessen aan elkaar gekoppeld zijn. Vloeit dit voort uit een vooringenomenheid van Klijn die men al in het inleidende hoofdstuk van het proefschrift bevroedt? Hij stelt daar: 'Essentieel in het gehanteerde netwerkperspectief is dus de dynamiek. Een dynamiek die betrekking heeft op de uitkomsten van interacties en op de strategieën van de betrokken actoren. Aangezien alle actoren door strategisch gedrag pogen om doelen te bereiken, is het uiteindelijke resultaat dus een gevolg van een complex samenspel van strategieën van verschillende actoren. De voorspelbaarheid van die uitkomst is vooraf gezien gering en de dynamiek tijdens het interactieproces, die zich weerspiegelt in het veranderen van doelen, strategieën en uitkomsten, is groot.' (p. 17) Laumann en Knoke en andere op Coleman voortbordurende 'policy network studies' – onder andere vanuit Mannheim (Pappi en König) en Groningen (Stokman en Van den Bos; Berveling, Torenvlied) – laten nu juist zien dat die uitkomsten wel goed te voorspellen zijn, ook al gaat het om complexe interactieprocessen. Het gevolg is dat Klijn helaas in het daaropvolgende hoofdstuk, het hoofdstuk over de onderzoeksmethode, verkeerd afslaat. Uitsluitend beschrijvende deelvragen (hoe

zien de interactiepatronen, percepties en machtsverhoudingen eruit; welke regels zijn kenmerkend; hoe verlopen de spelinteracties rondom de herstructurering; welke netwerkmanagementstrategieën zijn te onderscheiden; op welke wijze beïnvloeden de regels van het netwerk de spelinteracties?) worden tot uitgangspunt van de empirische studie gemaakt. Gekozen wordt voor het 'constructivistische paradigma' (p. 91) en er wordt afgezien van causale modellen die universeel geldig zijn (p. 92). Het gevolg hiervan is een Deel 2, waarin knappe, maar sterk beschrijvende empirische deelstudies worden gegeven van de naoorlogse wijken in de drie hierboven genoemde steden. Klijns concept en uitwerking van beleidsnetwerken worden zo meer een heuristiek en een samenhangend stelsel van begrippen dan een echte beleidstheorie. Maar dat verhindert niet dat deze deelstudies veel informatie over de herstructureringsprocessen geven en het boek ook zeker interessant maken voor personen die in volkhuysvestingsbeleid in Nederland geïnteresseerd zijn. Klijn pretendeert echter aanzienlijk meer. Hij ziet zijn netwerkbenadering wel degelijk als een verklaringsmodel (zie ook het interessante tweede nummer van *Beleidswetenschap* 1997 waarin verschillende netwerkbenaderingen naast elkaar worden geplaatst) en verbindt zijn netwerkbenadering met een normatieve theorie over sturing van netwerkprocessen door overheidsorganen (hoofdstuk 12). Het Nederlandse poldermodel wordt daarbij tot norm verklaard.

Frans N. Stokman

Kickert, W.J.M. & E-H. Klijn (Eds.), *Managing complex networks, strategies for the public sector*

SAGE publications, 1997, 206 pp.

ISBN 0 7619 5548 8 (pbk)

Sinds 1989 werkt een groep onderzoekers van wisselende samenstelling onder auspiciën van met name de Rotterdamse vakgroep bestuurskunde aan problemen van 'governance: how do we manage networks?'. Daarbij staat de overheid centraal. In dit boek wordt de balans opgemaakt. Wat hebben al die inspanningen opgeleverd? Veel, althans als het om de ontwikkeling van een nieuw en wellicht veelbelovend perspectief gaat. Weinig als men zoekt naar een goed ontwikkelde theorie die onder meer is gebaseerd op empirisch onderzoek, laat staan dat het boek een instrumentarium biedt voor de beleidsvoerder in de praktijk.

Het centrale thema van het boek is de positie van de overheid in een tijdperk waarin sturing van bovenaf niet meer mogelijk lijkt. De overheid is onderdeel geworden van een netwerk, liever gezegd een groot aantal netwerken in de samenleving en is afhankelijk van de andere actoren in die netwerken. De vraag wordt dan: welke mogelijkheden heeft de overheid in zo'n situatie om maatschappelijke processen toch nog te kunnen beïnvloeden? Dat is een kwestie van netwerkmanagement. Netwerkmanagement wordt in dit werk uiteindelijk gedefinieerd als 'a form of coordination of strategies of actors with different goals with regard to a certain problem or policy measure within an existing framework of interorganizational relations' (pag. 167). Het boek belooft 'first steps towards a theory of network management'. Dat blijken in eerste instantie drie stappen te zijn. In het eerste deel wordt een over-

zicht gegeven van de relevante literatuur op het gebied van 'policy networks' enerzijds en 'public management and network management' anderzijds. Dan volgt een deel waarin aandacht wordt geschonken aan enkele deelonderwerpen, zoals het gesloten karakter van netwerken, het belang van percepties van actoren in netwerken, strategieën en instrumenten die actoren gebruiken. Ook wordt afzonderlijke aandacht geschonken aan de implementatie van beleid in netwerken en worden enkele evaluatieve noties geplaatst: welke criteria kunnen wij gebruiken om netwerken te beoordelen? In het derde deel ten slotte, wordt al het voorgaande systematisch op een rijtje gezet en daaruit worden conclusies getrokken.

Het boek begint met een 'foreword' van R.A.W. Rhodes, een Britse autoriteit op het gebied. Het is de vraag of erg veel lezers verder komen dan zijn bijdrage van zes pagina's. Hij stelt: 'The study of governance needs its bestseller with snappy aphorisms and vivid stories', maar dan heeft hij duidelijk niet over het onderhavige boek. Ook in dit boek verdrinkt menig auteur bijna in het jargon waaraan veel van deze literatuur mank gaat, vindt herhaaldelijk opnieuw het wiel uit en ontsluit de nodige open deuren. Zo wordt op pagina 46 geconcludeerd dat er vele vormen van network management avant la lettre gevonden kunnen worden. We krijgen dus veel oude wijn in nieuwe flessen met een moeilijk leesbaar etiket. Veel van de stof die al sinds jaar en dag in elke inleiding politicologie te vinden is, wordt hier met het nodige aplomb gebracht. En wat moet ik met een uitspraak dat zowel effectieve als ineffektieve interventies kunnen bijdragen aan legitimering van de publieke sector (pag. 156) zonder dat dit nader wordt uitgewerkt? Toch heeft zelfs deze keizer wel degelijk kleren aan die de moeite van het bekijken waard zijn, al is zijn outfit bepaald geen maatkostuum.

Het overzicht van de literatuur in het eerste deel is als zodanig bijzonder informatief. Helaas gaat

het merkwaardigerwijs voorbij aan het werk dat door velen als gezaghebbend op het behandelde gebied wordt beschouwd, Manuel Castells' *The rise of the network society*. Natuurlijk moet men selecteren, maar een werk dat zo nauwkeurig en veelomvattend de aard en oorsprong van de problematiek in kaart brengt, kan men niet ongestraft negeren. Bovendien heeft Castells het ergens over, terwijl onze Rotterdammers gedeels gevangen zitten in theoretische concepten en slechts mondjesmaat verwijzen naar case studies. Wel komen zij in een belangrijk opzicht verder dan Castells, omdat zij meer uitvoerig de mogelijkheden van sturing hebben onderzocht in het algemeen en in een aantal deelstudies in het tweede deel. De conclusies in het derde deel mogen er zijn en worden, deze keer gelukkig met gepaste bescheidenheid, gepresenteerd waarbij afgewogen oordelen worden gegeven.

Allereerst wordt geconcludeerd dat er in de literatuur inmiddels toch een zekere communis opinio is ontstaan over de aard van netwerken. Daarin hebben verschillende actoren eventueel tegenstrijdige belangen en/of visies op de werkelijkheid en er is geen sprake van hiërarchie of duidelijke procedures voor interactie. Karakteristiek voor netwerk management is dan ook de facilitering van interactieprocessen die gericht zijn op het zoeken van doeleinden. Netwerk management is succesvol 'if it promotes cooperation between actors and it prevents, bypasses or removes the blockages to that cooperation' pagina 175). Wat is nu de mogelijke rol van de overheid? In geen geval betekent afnemende stuurbaarheid in de klassieke zin van het woord dat overheidsbeleid zinloos is of nog erger. Overheidsoptreden kan ook in onze tijd succesvol zijn, mits dat op de juiste manier plaatsheeft. Welnu, de overheid is niet zomaar een van de actoren in een netwerk. Zij heeft, zo wordt terecht gesteld, een unieke positie die wordt gedefinieerd door onze opvattingen over een democratische rechtsstaat. Zij is

de hoeder van het algemeen belang, dat zowel beleidsinhoudelijk als procedureel kan worden geoperationaliseerd. Hoe moet de overheid in een netwerkmaatschappij dat algemeen belang zeker stellen? Men kan daarbij drie perspectieven hanteren. In de eerste plaats kan men letten op het instrumentarium dat de overheid in deze tijd ter beschikking staat. In een netwerk zullen instrumenten als overleg en prikkels beter werken dan de klassieke middelen als dwang en straf. In de tweede plaats kan men de overheid zien als de actor die andere actoren bij elkaar brengt en naar een gezamenlijk doel laat zoeken. Ten slotte kan men de problematiek institutioneel benaderen en de aandacht richten op het ontwerpen van geschikte structuren en procedures. Elk van deze perspectieven kent volgens de auteurs zijn voor- en nadelen. Het meest veelbelovend, zo luidt hun conclusie, is een combinatie van het institutionele perspectief met een van de andere twee. Daarmee hopen de auteurs richting gegeven te hebben aan toekomstig onderzoek.

Het lijkt geen twijfel dat er nog veel te onderzoeken valt. Maar het fundament daarvoor is met dit boek slechts ten dele gelegd. Enkele belangrijke punten die in dit boek niet of nauwelijks aan de orde komen, verdienen naar mijn oordeel wel degelijk de aandacht. In de eerste plaats is er niet zoiets als 'de' overheid. De overheid is zelf een netwerk en daarvan horen we in dit boek weinig. Belangrijker nog is dat verschillende overheden verschillende potenties hebben en dat komt in het geheel niet aan de orde. De aandacht lijkt uitsluitend gericht op de centrale, in Nederland genoemd de Rijksoverheid. Maar de belangrijke beslissingen worden al lang niet meer op dat niveau genomen, doch een niveau hoger, in Brussel, of enkele niveaus lager, op het gemeentehuis, en deze niveaus van overheden zijn heel specifiek. De problemen die de overheid in het onderhavige boek ondervindt, zijn voor een belangrijk deel

haar problemen, niet die van een redelijk werkende samenleving. Ten slotte acht ik de rol van macht en geweld in dit boek onderbelicht. De auteurs noemen wel een instrumenteel perspectief, maar zij gaan nauwelijks in op instrumenten als macht en geweld. Dat zijn middelen die specifiek, hoewel niet uitsluitend de overheid ter beschikking staan. Het zijn middelen die ook in een netwerk kunnen worden gebruikt en daarvan zijn alle actoren in dat netwerk zich terdege bewust. Veel convenanten, een typisch verschijnsel in een netwerk, worden gesloten onder latente dreiging van een door de overheid eenzijdig opgelegde maatregel. Anderzijds weten actoren de overheid voor hun karretje te spannen zodat zij de beschikking krijgen over middelen die zij normalerwijze niet kunnen gebruiken. Ik kan niet helemaal instemmen met de conclusie die de auteurs trekken op het eind van hun werk: '... as a body of theoretical ideas, the network approach is quite well developed.' Een goed idee verdient meer uitwerking. Gezien de tot nu toe geleverde inspanningen zal die er ook wel komen.

Herman J. Aquina

Huyse, L. & H. Sabbe, *De mensen van het recht.*

Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 1997, 245 pp.
ISBN 90 5617 148 8

In de 'Mensen van het recht' van de Leuvense rechtssociologen Huyse en Sabbe wordt een portret getekend van de Belgische juristenstand. Het inleidende hoofdstuk gaat over de spectaculaire stijging van het aantal juristen, waarbij de ontwikkelingen in de vraag naar juridische bijstand en het aanbod aan juristen worden toegelicht. Vervolgens komen in deel 1 de beoefenaren

van het vrije beroep aan de orde: de advocatuur, het notariaat en de gerechtsdeurwaarders. Deel 2 gaat over de juristen in de publieke sector, te weten de magistratuur en de juristen in overheidsdienst. Deel 3 betreft de juristen in de privé-sector. In de epiloog behandelen de auteurs de lacunes in de rechtshulp en verkennen zij de nieuwe grenzen tussen de diverse juridische beroepsgroepen en tussen juristen en niet-juristen.

Op deze wijze komen we veel te weten over de juridische beroepsbeoefenaren en de problemen die zij ervaren en veroorzaken. Dit laatste vinden we onder meer terug in een van de kaders onder het kopje 'klare taal?' op pp. 228-231. Daarin wordt niet alleen de vernederlandsing van de oorspronkelijke Franse taal van het recht in België behandeld, hetgeen wordt beschouwd als een keerpunt in de emancipatiestrijd, maar er wordt ook ingegaan op de onbegrijpelijkheid van de juridische taal en het veelal tactloze gebruik ervan. Een navrant voorbeeld is de brief van de griffie van een rechtbank aan de ouders van een vermoord meisje over haar bebloede kleding. Hierin staat: 'Gij wordt verzocht U binnen de acht dagen, DRAGER VAN DEZE WAARSCHUWING aan te bieden ter Griffie ter Rechtbank van 1ste aanleg te Hasselt, tussen 9-12 en 14-16 u. ten einde er in ontvangst te nemen de in beslaggenomen voorwerpen U toebehorende. Gij kunt ook, bij volmacht op de keerzijde dezer geschreven, een andere persoon daarmede gelasten.'

Wat de lezer van dit boek die bekend is met de mensen van het recht in Nederland, onmiddellijk zal opvallen zijn de overeenkomstige ontwikkelingen in beide landen. De grote toename aan juristen in het algemeen en de verklarende factoren hiervoor (bijvoorbeeld het laten vallen van de klassieke talen als toegangsvereisten tot de juridische faculteiten), de aanzienlijke toename

aan advocaten, de gematigder groei van de magistratuur en de nog geringere groei van het notariaat, de toegenomen participatie van vrouwen; het lijkt allemaal sprekend op de Nederlandse situatie. Ook de gevolgen van dit alles komen overeen. Door de verhevigde onderlinge concurrentie zoeken juristen naar uitbreidingsmogelijkheden van hun werk, waardoor de grenzen van de onderlinge arbeidsverdeling vervagen en zij zich bovendien op terreinen van ander beroepsgroepen begeven. Zo bieden advocaten en notarissen zich aan als adviseurs, bemiddelaars, arbiters en schikkers op tal van gebieden.

Omdat deze overeenkomsten bijzonder opvallend zijn, is het merkwaardig dat de auteurs zeer spaarzaam omgaan met het trekken van parallellen met Nederland of enig ander buitenland. Dit is deel van een breder manco: er wordt slechts mondjesmaat verwezen naar eerder verricht onderzoek, naar theorie en naar de overige literatuur in het algemeen. Zelfs van het, eveneens uit België afkomstige, rechtssociologische onderzoek van Van Houten cum suis (1995) over juristen in grote industriële ondernemingen, wordt in de hoofdstukken over de bedrijfsjuristen geen melding gemaakt. Daar waar wel een internationale vergelijking wordt gemaakt, zoals over het verschil in het omgaan met publiciteit tussen Frankrijk, Nederland en België, gebeurt dit zonder verwijzing naar literatuur op dit gebied. Het gaat de auteurs vooral om de feitelijke stand van zaken en niet zozeer om, elkaar ondersteunende of tegensprekende, onderzoeksbevindingen of theorieën. Noten, een literatuurlijst en index ontbreken. Het geheel maakt daardoor de indruk met enige haast bijeengebracht te zijn. Wellicht is de affaire-Dutroux hier mede debet aan: het lijkt erop dat het tijdstip van publicatie erdoor is ingegeven.

Dit alles laat onverlet dat voor wie geïnteresseerd is in de juristerij dit boek een goede functie kan hebben. Voor degenen die met de mensen van het recht niet of nauwelijks bekend zijn kan het dienen als een eerste kennismaking, voor anderen kan het dienen als bron van gegevens om zelf mee aan het werk te gaan, ter aanvulling, correctie of vergelijking van eigen materiaal, of ter inspiratie tot nieuwe vragen voor onderzoek.

L.E. de Groot-van Leeuwen

Fermin, Alfons, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995.*

Dissertatie Universiteit Utrecht. Handelsuitgave: Thesis publishers Amsterdam, 1997, 293 pp. ISBN 90 5170 417 8

Toen zo'n tien jaar geleden de Aio's en Oio's op het toneel verschenen vroegen velen zich af of dit ook tot een andere promotiecultuur zou leiden. Bij conservatieve hoogleraren bestond de vrees dat het zou leiden tot kwaliteitsverlies. Onder de voorstanders van het Aio-stelsel bestond de hoop dat de dissertatie als levenswerk zou verdwijnen. De jonge wetenschapper, gepromoveerd voor zijn of haar dertigste verjaardag, had immers nog een heel leven voor zich om de wereld te verbazen met grensverleggende geschriften. Het proefschrift diende weer proefschrift te worden. De Universiteit van Amsterdam legde dat zelfs vast in het promotiereglement. Het voorgelegde werk diende beperkt van omvang te zijn en niet meer dan 70.000 woorden (150 tot 200 pagina's) tekst te bevatten. Er zijn in de stortvloed van proefschriften ongetwijfeld werken aan te wijzen, die aan dit ideaalbeeld voldoen. Maar voor veel Aio's blijkt het moeilijker een dun boek te schrijven dan een dikke pil te produceren.

De jonge promovendi kunnen zich niet weerhouden uitvoerig verslag te doen van hun ontdekkingsreis door de literatuur. Zij richten zich daarbij niet zozeer tot de lezer, die immers ook de handboeken wel kent en (meestal) geen volslagen leek is in het vakgebied, alswel tot zichzelf. Daarbij komt nog dat promovendi nu eenmaal kwetsbaar zijn en altijd in de vrees leven dat bondigheid voor een gebrek aan geleerdheid wordt aanzien. Dit gebrek aan ervaring en deze vrees niet voor geleerd gehouden te worden, resulteren dan in omslachtig geschreven boeken waarvan de omvang niet in verhouding staat tot wat de auteur te zeggen heeft. Het proefschrift van Fermin *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*, is een typisch voorbeeld van zo'n veel te dik, wijdlopig geschreven boek waarin het geduld van de lezer nodeloos op de proef gesteld wordt. Het boek mist een duidelijke lijn, zodat het moeilijk is tijdens het lezen hoofd- en bijzaken gescheiden te houden.

De auteur begint met het idee dat er in het minderhedenbeleid een zekere ontwikkeling zit, waarbij het accent steeds meer op de arbeidsmarkt komt te liggen en een 'no-nonsense' karakter krijgt. Zijn boek biedt dan een beschrijving en verklaring van deze verschuiving in het beleid. Hij gaat daarbij uitvoerig in op de ideologische achtergrond van de Nederlandse politieke partijen. Op zichzelf is de ideologische basis van het beleid uiteraard niet zonder belang. Tot op zekere hoogte structureren deze uitgangspunten immers het beleid en vormen daarmee weer een element in de maatschappelijke realiteit. Maar in Nederland wordt de ideologische invloed grotendeels teniet gedaan door het compromiskarakter van de Nederlandse politiek. De christen-democraten zijn de pleitbezorgers van het geïnstitutionaliseerde 'middenveld'. Zij zien staat en individu niet zozeer in directe interactie staan alswel met elkaar verbonden via allerlei tussenliggende organisaties. De liberalen leggen uiteraard wel

een sterke klemtoon op het individu en zien de opname van immigranten in de nieuwe samenleving primair als individueel proces. De socialisten zien de staat vooral als een instrument voor de (rechtvaardige) verdeling van goederen en diensten, waarbij de klemtoon nu eens op collectiviteiten dan weer op individuen ligt. D66 heeft niet zo'n historisch bepaalde achtergrond, maar ziet de maatschappij vooral ontstaan (en veranderen) onder invloed van politieke participatie van individuele burgers.

Dit lijken op het eerste gezicht voor het minderhedenbeleid diverse uitgangspunten. Maar geconfronteerd met concrete beleidssituaties verdampen de ideologische scheidslijnen in Nederland snel. Er was altijd al eerder sprake van accentverschillen dan van werkelijke scheidslijnen tussen de opvattingen, zodat compromissen makkelijk gevonden konden worden. Met het optreden van het paarse kabinet is het helemaal onbegonnen werk het Nederlandse beleid nog te zien als gefundeerd in de (historische) ideologie van partijen. Uiteraard worden in de verkiezings-tijd en in kamerdebatten als de televisie erbij is, de verschillen opgepoetst. Maar dat leidt niet tot ander stemgedrag in de Kamer. Het leidt eerder tot potsierlijke verbale spelletjes waarbij aan termen als emancipatie of integratie een volstrekt gezochte betekenis wordt gehecht, waarover dan uitgebreid wordt gedelibereerd.

Een ander kenmerk van dit politieke debat is de neiging om retorische oplossingen te vinden, die in geen enkel verband staan met feitelijke processen zoals 'integratie met behoud van eigen identiteit' en 'wederzijdse aanpassing'. Er zijn overigens ook altijd wel weer enkele nuchtere kamerleden die daar tijdens het debat op wijzen. In de hoofdstukken 3 en 4 doet Fermin van dit alles uitvoerig verslag. Hij verzuimt echter een verband te leggen met concrete beleidsproblemen. Als hij zijn onderzoek wat eerder had gesitueerd, het verschijnen van de eerste grote rege-

ringsnota *Buitenlandse Werknemers* in 1970 lijkt mij een voor de hand liggend startpunt, was hem waarschijnlijk duidelijker geworden in welke nationale en internationale context het minderhedenbeleid vorm heeft gekregen. Het boek had ook een eenvoudiger en helderder structuur gekregen als directer was aangesloten bij het proefschrift van promotor Entzinger. Hier heeft een overmaat aan bescheidenheid promotor en promovendus waarschijnlijk parten gespeeld. Fermin heeft duidelijk zijn best gedaan, maar heeft in zijn ijver zoveel overhoop gehaald dat niet meer duidelijk is waar zijn betoog nu eigenlijk over gaat. Het boek heeft daardoor alleen lezers iets te bieden, die geheel en al onbekend zijn met het Nederlandse politieke bestel in het algemeen en het minderhedenbeleid in het bijzonder. Alle andere lezers zullen na het doorwerken van de bijna driehonderd dichtbedrukte bladzijden het gevoel hebben dat hier de spreekwoordelijke berg de spreekwoordelijke muis gebaard heeft. En dan nog niet eens een dikke muis.

J.M.M. van Amersfoort

Dignum, K., Senior en stad: de betekenis van stedelijke woonmilieus voor de sociale netwerken van minder draagkrachtige ouderen.

Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1997, 243 pp.

ISBN 90 75246 12 9

De auteur snijdt in dit boek een onderwerp aan dat helaas lange tijd in de vergeethoek terecht is gekomen: de invloed van de woonomgeving van ouderen op hun sociale netwerken. Voor de verklaring van verschillen in sociale netwerken heeft

men zich de laatste jaren hoofdzakelijk gericht op verschillen in persoonlijke factoren zoals leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, inkomen en gezondheid. Het is echter zeer wel denkbaar dat ook de woonomgeving een bijdrage aan de verklaring kan leveren. Immers, elke buurt heeft bepaalde specifieke eigenschappen die het opbouwen en/of behouden van persoonlijke relaties bevorderen dan wel bemoeilijken. De grote steden bijvoorbeeld, worden gekenmerkt door een snelle verandering van de bevolkingssamenstelling, een grote verhuisdynamiek en een sterk individualistische levensstijl van de bewoners. Voor de ouderen die in de grote steden zijn blijven wonen, is het dienstengevolge niet gemakkelijk om hun opgebouwde netwerk te behouden en/of nieuwe contacten in de buurt te leggen. In de meer rurale gebieden is dat een stuk gemakkelijker; de lokale geworteldheid is daar nog zeer groot. Vanwege de gegevens die voor de auteur beschikbaar waren, de studie is namelijk een vervolg op een ander proefschrift dat niet gereed is gekomen, spitst de aandacht zich in dit boek echter toe op de verschillen *binnen* het stedelijke *woonmilieu*. De nadruk wordt gelegd op het nagaan van de invloed van zowel de *relatieve moderniteit* van de stedelijke woonomgeving (modern tegenover traditioneel) als de *samenstelling* van de woonbuurt (veel ouderen tegenover weinig ouderen). Verder zijn alleen de ouderen met een *laag inkomen* in ogenschouwen genomen. De centrale onderzoeksvraag luidt als volgt: hoe is het gesteld met de sociale netwerken van de minder draagkrachtige ouderen in verschillende stedelijke milieutypen in Nederland? Ter beantwoording van deze vraag zijn twee steden in ogenschouwen genomen: Amsterdam en Enschede, waarvan Amsterdam de representant is van het *dynamische en moderne* stedelijke leven in *het westen des lands* en Enschede de vertegenwoordiger van het meer *traditionele* leven in de *stadsgewesten aan de periferie*. Voorts zijn binnen

beide steden drie typen buurten geselecteerd: (1) *ouderenbuurten* (stedelijke buurten waar relatief veel armere ouderen aanwezig zijn); (2) *niet-ouderenbuurten* (stedelijke buurten waar relatief weinig leeftijdgenoten wonen); en (3) *stadsdorpen* (de stedelijke milieus met een dorpse, traditionele samenlevingsstructuur). Wat de sociale netwerken betreft, richt de auteur zich op de volgende aspecten: omvang, samenstelling (familie versus niet-familie), nabijheid (lokaal versus niet-lokaal) en contactfrequentie (intensief versus minder intensief). Antwoord op de centrale onderzoeksvraag is niet meer en niet minder dan een vergelijking van deze vier aspecten van het sociale netwerk onder de ondervraagde, minder draagkrachtige ouderen tussen de zes onderscheiden stedelijke milieutypen, gecorrigeerd voor de invloed van samenstellingsverschillen tussen de onderzoeksgebieden voor wat betreft leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en inkomen. De resultaten hiervan treft men aan in Hoofdstuk 8, dat 15 (!) pagina's beslaat.

Uit de resultaten komt naar voren dat de *graad van moderniteit* van de woonomgeving een groot effect heeft op het sociale netwerk van ouderen; de verwachte invloed van de *samenstelling* van de woonbuurt wordt daarentegen niet door de resultaten ondersteund. Aan de ene kant staan de twee stadsdorpen. De *lokale* netwerkvang van de minder draagkrachtige ouderen aldaar is zeer *groot*, terwijl de omvang van het *niet-lokale* netwerk juist relatief *klein* is. Verder blijkt het *lokale* netwerk *veel* familieleden te omvatten. Deze resultaten bevestigen het idee van lokale geworteldheid in de stadsdorpen doordat generaties lang kinderen een woonplek vinden in de buurt waar ook hun ouders wonen. De twee Amsterdamse stedelijke buurten staan aan het andere uiterste. Daar is de *lokale* netwerkvang bijzonder *klein*: in één van deze twee buurten heeft zelfs meer dan de helft van de ondervraagde ouderen

geen enkele relatie in de buurt. Gedeeltelijk wordt dit gecompenseerd door een relatief groot aantal *niet-lokale* netwerkleden. De contacten buiten de buurt behoren echter vaak tot de *minder intensieve* relaties. Daarnaast is het aandeel niet-familieleden (de zelf gekozen relatiepartners) binnen het *lokale* netwerk hier het *hoogst*. De twee stedelijke buurten in Enschede, tot slot, nemen een tussenpositie in. Ten opzichte van de twee stadsdorpen, is de *lokale* netwerkomvang *gering*, maar dit wordt min of meer volledig gecompenseerd door een relatief groot aantal relaties buiten de directe omgeving. In tegenstelling tot de twee stedelijke buurten in Amsterdam, zijn deze niet-lokale relaties *intensief* van aard.

De gevonden verschillen tussen de zes stedelijke woonmilieus zijn dusdanig groot en conform verwachting, dat men al snel geneigd kan zijn tot het doen van ferme uitspraken en het trekken van vergaande conclusies. De auteur helpt hierbij overigens een handje mee. In het laatste hoofdstuk vraagt hij zich af '...of "oude bomen verplanten" nog ongewenst is als de "bodem" niet meer voldoende "voedingsstoffen" levert ... We moeten ons echter wel realiseren dat een verhuizing over grote afstand het meeste soelaas biedt ... Verhuizingen naar andere milieus binnen het stedelijk veld zal niet veel bijdragen aan een betere integratie, misschien echter wel voor het ontlopen van andere leefbaarheidsproblemen die specifiek voor oudere stadswijken gelden' (p. 152-153). Toch dient de lezer een aantal zaken goed in de gaten te houden.

Ten eerste reiken de gevonden verschillen in feite niet verder dan de groep ouderen die onderzocht is. De onderzoeksgroep is immers niet representatief voor de twee steden, laat staan voor alle Nederlandse stedelijke woonmilieus. De onderzochte ouderen zijn zelfs niet representatief voor de delen van de stad waar zij woonachtig zijn, aangezien in deze buurten uitsluitend de

minder draagkrachtige ouderen zijn geselecteerd. En vanwege de hoge non-respons kan zelfs getwijfeld worden of de onderzoekspopulaties in elk van de zes buurten wel representatief zijn voor de minder draagkrachtige ouderen.

Ten tweede dient men bij de resultaten goed in de gaten te houden dat het onderzochte netwerk niet alle typen van persoonlijke relaties dekt. In tegenstelling tot vele bestaande netwerk-studies, zijn drie domeinen van relaties niet meegenomen: leden van het huishouden; personen die men van het (vrijwilligers)werk of onderwijs kent; en leden van organisaties (waaronder sportverenigingen, kerk en politieke partijen). Voorts is, in tegenstelling tot vele andere netwerkstudies, alleen naar de face-to-face contacten gevraagd; telefonische contacten zijn niet meegenomen. Bovendien is de grens van minimale contactfrequentie vrij hoog gesteld. De respondenten dienden alleen die personen te noemen waar men minimaal twee keer per maand contact mee heeft. Om tot de intensieve contacten te behoren, diende men elkaar zelfs minimaal één keer per week te zien. Een netwerkomvang van nul personen behoeft dus geenszins te betekenen dat de ondervraagde oudere in een totaal isolement verkeert.

Ten slotte is enige twijfel op zijn plaats wat betreft het door de auteur eenvoudigweg door trekken van de gevonden verschillen in het netwerk tussen de zes woonmilieus naar verschillen in de hoeveelheid hulp die men ontvangt. Aangezien uit enkele bestaande onderzoeken reeds is gebleken dat de omvang en samenstelling van het netwerk een indicatie vormen voor de beschikbaarheid van hulp, heeft de auteur ervan afgezien om de daadwerkelijke omvang van ontvangen hulp in zijn studie te onderzoeken. Dit is opmerkelijk, temeer daar de informatie hierover wél voor de onderzoeksgroep beschikbaar is. Bestudering van de vragenlijst, opgenomen in één van de

bijlagen, laat zien dat aan de respondenten is gevraagd of men hulp krijgt bij verscheidene activiteiten (waaronder boodschappen doen, huishoudelijk werk, klusjes in huis en het invullen van belastingformulieren) en, zo ja, door wie. De studie zou aanzienlijk interessanter geweest zijn wanneer was gebleken dat het geringe en eenzijdige lokale netwerk van de ouderen in de twee Amsterdamse stedelijke buurten inderdaad het ontvangen van relatief weinig hulp tot gevolg heeft. Verschillende situaties zijn echter denkbaar dat deze ouderen toch de benodigde hulp ontvangen. Eén daarvan is dat het kleine aantal familieleden in de buurt relatief veel hulp verleent. Het is ook mogelijk dat door afwezigheid van de familieleden in de buurt, de niet-familiaire relaties (buren en vrienden) hier vaker te hulp schieten. Verder kan het zo zijn dat de niet-lokale familieleden in het algemeen en de kinderen in het bijzonder, ondanks de grotere afstand, toch de hulp verlenen die noodzakelijk is.

Kort samengevat, dit proefschrift is aan te bevelen voor die wetenschappers die onderzoek verrichten naar de sociale netwerken van personen in het algemeen en ouderen in het bijzonder, met name vanwege de terugkerende aandacht voor de woonomgeving als verklaring voor verschillen in sociale netwerken. Het is echter jammer dat de studie zo beschrijvend blijft. Een en ander betekent wel dat er voldoende stof overblijft voor vervolgonderzoek.

Tineke Fokkema

Mandemakers, K., *HBS en Gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968.*

Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1996, 383 pp.

ISBN 90 6861 114 3

De onderlinge vergelijkbaarheid van (nog steeds schaarse) kwantitatief-historische studies naar stratificatie en mobiliteit in de samenleving is moeilijk doordat iedere onderzoeker de neiging heeft om op basis van het beschikbare materiaal een eigen classificatie te ontwerpen. Bovendien blijft een koppeling van de empirische data met de beschikbare theoretische noties meestal achterwege. Alles bij elkaar leidt dat tot een 'naïef soort empirisme'. Dat is een door Boonstra en Mandemakers al eerder (1995, 138) gesignaleerd probleem. Een reden temeer om met belangstelling kennis te nemen van het onderzoek van Mandemakers om te zien hoe de auteur het door hemzelf geschetste probleem te lijf gaat.

Dit is een fors uitgevallen boek met veel feiten en analyses van overvloedig empirisch materiaal, op een zeer interessante manier verzameld. De studie bevat de geschiedenis van het gymniaal en middelbaar onderwijs en zijn leerlingen in Nederland vanaf ongeveer 1800 tot 1968, het jaar waarin de Mammoetwet in werking trad. De studie omvat twee delen die corresponderen met de beide hoofdvragen van het onderzoek, te weten: I. Wat waren de maatschappelijke oorzaken en gevolgen van de groei van dit type onderwijs in de genoemde periode? II. In hoeverre ging deze groei gepaard met een grotere openheid van dit onderwijs voor leerlingen van uiteenlopende sociale, regionale en culturele achtergrond? Deze tweedeling in de vraagstelling weerspiegelt een

dubbele wetenschappelijke interesse. In het eerste deel gaat het vooral om een historische beschrijving en analyse van de institutionele en kwantitatieve ontwikkeling van dit secundair onderwijs, inclusief het (m)ulo. Het tweede deel is meer structureel-sociologisch van aard en concentreert zich op de toegankelijkheid van het secundair onderwijs voor individuele leerlingen met bepaalde achtergrondkenmerken. Door deze opzet komen in het boek voortdurend historisch-vergelijkende en (onderwijs)sociologische gezichtspunten ruim aan bod. Met soms verrassende resultaten, zoals nog zal blijken.

Mandemakers zet het geheel in brede streken op en beschrijft in het eerste deel de institutionele veranderingen in het secundair onderwijs, ruwweg alle onderwijs aan kinderen tussen 12 en 18 jaar dat gegeven wordt na de lagere school. Alle schooltypen van het 'algemeen vormend voortgezet onderwijs' passeren de revue: de Franse school, de Latijnse scholen en de gymnasia en de middelbare scholen zoals geregeld in de wet van Thorbecke uit 1863. Een belangrijke bron vormen de Onderwijsverslagen die jaarlijks verschijnen. In dit eerste deel is er ook aandacht voor de historisch-sociologische benadering van Ph. J. Idenburg, van M. Matthijssen en het werk van de Engelse sociologe Margaret Archer. De fasentheorieën van Kaelble en Ringer worden getoetst voor een vergelijking met enkele andere West-Europese landen. Dit deel besluit met een analyse van het schoolrendement (hoofdstuk 6) en van de financiële verhoudingen (hoofdstuk 7) die van belang zijn voor de vraag naar de toegankelijkheid die in deel twee aan bod komt. Mandemakers stelt vast dat de Nederlandse overheid een betrekkelijk progressief beleid voert met maatregelen die de toegankelijkheid van het onderwijs hebben bevorderd. Vooral het hier gehanteerde systeem van 'kosteloze plaatsing' van talentvolle leerlingen en van het heffen van 'evenredig

schoolgeld' was uniek en zijn tijd vooruit vergeleken met de ons omringende landen.

In deel II verandert Mandemakers de opzet van het boek en concentreert hij zich op de achtergrond van de leerlingen in de genoemde periode. Doel is het beschrijven en analyseren van de veranderingen in de sociale en culturele achtergronden van vmo-leerlingen en daarbij hun sociale herkomst te relateren aan de behaalde schoolprestaties. Voor dat doel gebruikt hij drie cohorten leerlingen uit respectievelijk 1880-'81, 1920 en 1964-'65. De beide eerstgenoemde cohorten zijn nieuw en door de onderzoeker zelf samengesteld uit de archieven van de toentertijd bestaande middelbare en gymnasiale scholen. Op die manier konden in beide cohorten zo'n 1750 mannelijke leerlingen worden geïdentificeerd en kon hun schoolloopbaan worden gereconstrueerd. Met behulp van de archieven van het bevolkingsregister is vervolgens de sociale herkomst van deze leerlingen vastgesteld (beroep van de vader, religie). Een ingenieuze maar veelomvattende operatie! Het derde cohort van 1964-'65 is het bekende CBS-cohort dat in het Talentenproject van Van Heek als nationale steekproef heeft gediend en later bekend is geworden als het Van Jaar tot Jaar cohort van het ITS. Voor de analyses (onder meer Homals en Lisrel) gebruikt de auteur het basismodel van het schoolloopbaanonderzoek zoals dat in Nederland sinds 1978 wordt gebruikt. Voor de indeling van de leerlingen naar sociaal milieu werden verschillende sociologische indelingen afwisselend gehanteerd, onder andere de indeling naar sociaal prestige van Van Tulder.

Het voert te ver om hier uitgebreid in te gaan op de rijke hoeveelheid aan resultaten van de analyses van Mandemakers. Ik maak een selectie. Een deel van zijn resultaten vormt een bevestiging van wat uit onderwijssociologisch onderzoek al bekend was. Uit zijn analyses blijkt al vroeg het

belang van de factor beroep van de vader ter verklaring van de schoolkeuze en de studieresultaten. Bepaald nieuw lijkt mij de ruime aandacht voor de speciale positie van het rooms-katholieke onderwijs in deze periode. Interessant is ook de weerlegging van de door Idenburg en Matthijssen aangehangen stelling dat het negentiende eeuwse gymnasium exclusief een school zou zijn voor de 'geleerde stand', dus voor kinderen van artsen, predikanten, leraren en notarissen. Noch in 1880-'81 noch in zijn cohort van 1920 vindt Mandemakers daarvoor een overtuigende bevestiging, zodat hij besluit tot een typering van het gymnasium als een school voor vooral de financiële elite, zeker in 1920. Een uitdagend standpunt, zoals er in het boek wel meer voorkomen. Dan is er de toetsing van de wet van Posthumus, die maar voor een deel blijkt op te gaan; de vaststelling op grond van de opeenvolgende cohorten dat het onderwijs in Nederland langzaam steeds beter toegankelijk is geworden voor kinderen uit de lagere sociale milieus; de conclusie dat Nederland door de uitbreiding van de deelname aan het vmo rond 1920 zelfs behoorde tot de Europese top. Kortom, een belangwekkende en boeiende studie die iedereen zou moeten lezen die zich met de ontwikkeling van het onderwijs in verleden en heden bezighoudt en met de deelname van en toegankelijkheid voor sociale groepen van het secundair onderwijs. Het is juist deze combinatie van historische en sociologische interesse die de studie van Mandemakers waardevol maakt. Een klein bezwaar vind ik de soms wat ver doorgevoerde gedetailleerdheid van de analyses en de beschouwingen die zelfs deze ingekorte versie van het proefschrift toch nog erg omvangrijk maken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de analyses van de schoolgelden en de bekostiging. Dat neemt niet weg dat de auteur een bijzondere prestatie heeft geleverd met een bijzonder boek als resultaat.

Anton Wesselingh

O.W.A. Boonstra & C.A. Mandemakers (1995), 'Ieder is het kind zijner eigene werken', sociale stratificatie en mobiliteit in de achttiende en negentiende eeuw. In: J. Dronkers & W.C. Ultee (red.) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Bauman, Z., *Leven met verandering, verscheidenheid en onze kerheid.*

Amsterdam: Boom, 1998, 175 pp.
ISBN 90 5352 371 5

Munters haalde in 1995 Bauman naar Wageningen. Dit boek bevat een inleiding van Munters, drie lezingen van Bauman en zes vraaggesprekken met hem. Merkwaardig genoeg benadrukt Munters Bauman's grootste verdienste nauwelijks: diens pleidooi voor de Holocaust als een hoofdzaak der sociologie. Evenmin vraagt Munters waar *Modernity and the Gulag* blijft. In 'The camps: Eastern, Western, modern', *Studies in contemporary Jewry*, 1997 zegt Bauman nog steeds beduidend minder over de moord op de vijanden van de revolutie dan over die op de joden.

Eén stelling van dit boek is dat het leven in onze samenleving veel veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid vertoont. Een andere luidt dat hoewel onze samenleving geen algemeen aanvaarde moraal kent die verankerd is in hogere en zekere beginselen, het voortbestaan der maatschappij niet wordt bedreigd. Een derde zegt dat als in een maatschappij zonder morele beginselen de mensen verantwoordelijkheid voor hun verantwoordelijkheid nemen, het samenleven vitaliteit zal hebben.

Munters acht Bauman een belangrijk theoreticus. De kwestie is hoe belangrijk theoretici zijn. In de sociologie droegen ze weinig bij aan hun vak.

Parsons produceerde begrippen, geen proposities. Habermas verdoemde het positivisme en bekende uiteindelijk dat zijn kritiek niet op het kritisch rationalisme sloeg. Hoe meer Giddens en Luhmann schreven, hoe onvolgbaarder ze werden. Bauman steekt gunstig af. Hij is veelal leesbaar. En soms verdedigt hij proposities. Niet vaak: 'Globalisering past als concept heel goed bij het figuratiebegrip'. Munters doet mee met begrip-denken. Hij vraagt Bauman waarom hij Giddens' structuurbegrip afwijst.

Volgens Munters heeft Bauman iets te vertellen. Hoeveel zegt Bauman in dit boek? Weinig meer dan bovenstaande stellingen. De eerste en tweede zijn niet nieuw, hun houdbaarheid is beperkt en ze slaan de plank mis. De derde is loos.

Dat de mens onzeker is, was in de jaren vijftig gemeengoed: er was sociale mobiliteit, statusinconsistentie en heterogamie. Munters vermeldt deze zaken niet, die hij uit zijn Utrechtse tijd kent. Trouwens, als verscheidenheid troef is, waarom dan over 'onze' samenleving gesproken? En groeit de verscheidenheid? Met 1989 werd het politieke spectrum in de wereld smaller. Werd het leven onzekerder? Mensen leven langer. Is er meer verandering? De relatieve vader-zoon mobiliteit lijkt stabiel.

Sinds de dood van Parsons hebben vragen over het voortbestaan van samenlevingen afgedaan. De herleving van Hobbes leidt tot vragen over het percentage inwoners van een staat dat door geweld sterft. Verder weten we dat als samenlevingen uit twee groepen bestaan met tegengestelde en absoluut opgevatte godsdienstige beginzelen, twisten in slachtingen ontaarden. En onder welke omstandigheden leiden veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid tot vitaliteit? Het aantal gewelddadige doden in het twintigste eeuwse Europa is bepaald hoog. Dat heeft te maken met politieke veranderlijkheid, economische onzekerheid en etnische verscheidenheid.

Door over de vitaliteit van samenlevingen te spreken, verwaarloost dit boek vragen naar hun dodelijkheid.

De 'verantwoordelijkheid voor de verantwoordelijkheid' uit Baumans derde stelling is een stoplap. Ze maakt elk tegenvoorbeeld voor Baumans tweede stelling onschadelijk. Van de Eliaanse 'controlled decontrolling of controls', naar de 'verantwoordelijkheid voor de verantwoordelijkheid': voorwaar, het gaat beter met de theoretische sociologie.

Vragen over waarden en het moordgehalte dan wel de vitaliteit van samenlevingen, gaan ook niet over de gevolgen van de verankering van waarden vergeleken met het wapperen van waarden in de wind. Waarden hebben betrekking op ego en alter. Hoeveel anderen? Hulp voor anderen gaat gepaard met haat van weer anderen. Als waarden meer mensen omsluiten en minder mensen uitsluiten, is de wereld vreedzamer. Dat leerde ik van Herzberg. Zijn Kroniek der jodenvervolging blijft in Wageningen ongelezen. De Swaan opperde in Het lied van de kosmopoliet dat de ontwikkeling in het Westen naar normen die gelden voor het handelen van onverschillig welke persoon ten opzichte van wie dan ook, een zelfversterkend proces is. Dat is in Wageningen evenmin bekend. Volgens Munters mengt Bauman zich in discussies, niet door te polemiseren maar door te debatteren. Dat vermindert de zuurgraad: na het gekibbel over Elias, het beschaafde gesprek. Slecht dat stellingen? Ik wil testen, tellen. Bauman benut geen onderzoeksbevindingen, Bauman vertelt. Volgens Munters groeit de belangstelling voor Bauman snel. Dit boek deed de mijne dalen.

Wout Ultee

Komter, Aafke E, (Ed.), *The gift: An interdisciplinary perspective.*

Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996,
258 pp.
ISBN 90 5356 1730

De gift is een intrigerend fenomeen. Neem het verjaardagscadeau. Rond zo'n geschenk zit een subtiel net van verwachtingen. Als je te zuinig bent, toon je gebrek aan hartelijkheid. Als je te royaal bent, zet je de ontvangende partij onder druk want die moet vroeg of laat iets van hetzelfde kaliber teruggeven. Het wordt ook ingewikkeld als er cadeaus met een educatieve bedoeling worden gegeven. In de relatie ouder-kind is dat acceptabel, maar in de relatie schoonmoeder-schoon dochter niet. Ronduit onbehoorlijk is het wanneer iemand een geschenk met onmiskenbare sporen van gebruik doorgeeft. Of neem het verjaardagscadeau in de vorm van geld. Voor menigeen is dat het toppunt van onpersoonlijkheid. Het fenomeen gift/geven intrigeert omdat het gebeurt vanuit een mengsel van eigenbelang, altruïsme en dwang. Je weet niet waar het ene ophoudt en het andere begint. Bovendien is het veranderlijk in de tijd en varieert het van cultuur tot cultuur.

De eersten die het fenomeen gift aan een nadere analyse onderworpen, waren antropologen. Zo was er Bronislaw Malinowski die in 1922 een boek publiceerde over het systeem van roulerende giften onder de Trobrianders (*Argonauts of the Western Pacific*). En een jaar later verscheen van Marcel Mauss een klassiek geworden studie over de gift (*Le don*). Na antropologen volgden psychologen, economen en sociologen. Voor menig econoom is de wereld een kwestie van eigenbelang en transacties. Maar giften verklaar je niet enkel en alleen vanuit eigenbelang. Dan wordt het noodzakelijk om naar de kracht van

traditie en sociale controle te kijken. In *The gift* heeft Aafke Komter een reeks toonaangevende studies over de gift bijeengebracht. Het merendeel is eerder gepubliceerd in artikel- of boekvorm. Daarnaast bevat de bundel twee bijdragen van haar hand.

Deel I bevat bijdragen van antropologen zoals Malinowski, Lévi-Strauss en Sahlins en van sociologen als Gouldner en Simmel. In deel II volgen beschouwingen van sociaal-psychologische signatuur zoals die van Barry Schwartz (*The social psychology of the gift*; eerder verschenen in de *American Journal of Sociology* in 1967). In dit deel zitten ook de twee eigen bijdragen van Komter, de eerste over de sociale en psychologische betekenis van geven in Nederland, en de tweede over vrouwen, giften en macht. Straks meer daarover. In deel III gaan de bijdragen over theoretische concepten die bij de analyse van het verschijnsel geven van belang zijn, zoals: wederkerigheid, eigenbelang en altruïsme. In dit derde deel zitten bijvoorbeeld bijdragen van sociologen als Pierre Bourdieu en Christopher Jencks, maar ook van de econoom Amartya Sen.

Ter bespreking staan hier de opbouw van de bundel en de twee bijdragen van Komter. De redactrice heeft een boek samengesteld dat, zoals de ondertitel belooft, inderdaad een interdisciplinair perspectief biedt op het fenomeen gift/geven. Dat de gift zich bij uitstek onttrekt aan de grenzen tussen disciplines, komt hier prima uit de verf. De relevante disciplines (antropologie, sociologie, psychologie en economie) zijn goed vertegenwoordigd. Toch heb ik twee kanttekeningen. Ten eerste: ik vind het jammer dat in dit boek de socio-biologie ontbreekt. Per slot van rekening is er zoiets als een evolutie van het geven, een proces dat bijvoorbeeld bij mensapen de vorm van vlooiën aanneemt (zie Peter C. Reynolds, *On the evolution of human behavior*, 1981, bladzijde 189: *The gift of grooming*).

Anders gezegd, in de biologie is er al langere tijd een onderzoek gaande naar de oorsprong en betekenis van altruïsme. In twee bijdragen aan deze bundel, in die van Jencks en van Oliner en Oliner, wordt trouwens verwezen naar dat onderzoek (zie bladzijden 181 e.v. resp. 198). Een tweede opmerking betreft de bijdrage van Malinowski. Zijn donatie (*The principle of give and take*) beslaat zegge en schrijve twee-en-een halve bladzijde. Dat is weinig gezien zijn belangrijke onderzoek naar het geven. Waarom niet zijn klassieke artikel over de roulatie van giften onder de Trobrianders opgenomen? Dat artikel, getiteld 'Kula: The circulating exchange of valuables in the archipelago of Eastern New Guinea' verscheen oorspronkelijk in het tijdschrift *Man* (1920), no. 51, bladzijde 97-105 en werd herdrukt in *Tribal and peasant economies* (1967; Hoofdstuk 12, bladzijde 171-184), onder redactie van George Dalton.

In de hoofdstukken 9 en 10 schrijft Komter over haar onderzoek naar de gift en het geven in Nederland: wie geeft wat aan wie en waarom? Tot de giften worden gerekend cadeautjes, geldelijke presentjes, gastvrijheid, hulp en zorg, alsmede bloed en organen. Uit dat onderzoek komt onder meer naar voren dat degenen die veel geven ook vroeg of laat veel ontvangen. Onder de gevers, en dus ontvangers, spelen vrouwen een prominente rol. Dat is vooral te verklaren vanuit hun spilpositie in het familiale leven. Of ze dat nou willen of niet, van vrouwen wordt immers verwacht dat ze relaties op peil houden en dat kunnen ze doen door zich altruïstisch, dat wil zeggen gevend op te stellen. Dat geven is niet enkel een kwestie van opoffering maar tegelijk iets waar identiteit en macht aan wordt ontleend. Terwijl vrouwen veel geven en navenant veel terugkrijgen, zijn er daarnaast groeperingen (bijvoorbeeld bijstandsgerechtigden) die zich niet kunnen permitteren om veel weg te geven en dus

vroeg of laat terug te krijgen. Wie de eindjes aan elkaar moet knopen, wordt niet gecompenseerd door het giftensysteem. Komter concludeert daarom dat giften behalve een verbindende ook een scheidende functie hebben in het sociale leven. Afsluitend: Komter heeft met dit boek over de gift een intrigerend onderzoeksterrein aangeboord. Het zou interessant zijn om het giftensysteem (cadeautjes, relatiegeschenken, zakgeld, donaties enzovoort) theoretisch te verbinden met het officiële giftenstelsel, dat wil zeggen met het stelsel van inkomensoverdrachten (subsidies, uitkeringen, belastingbetalingen en dergelijke). Misschien iets voor een volgend boek.

Hans van de Braak

Vries, P. de, Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911.

Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997.
Hilversum: Verloren, 1997, 319 pp.
ISBN 90 6550 562 8

Ook heden ten dage is prostitutie een weerbarstig onderwerp voor beleidsmakers. Legalisering lost niet alles op, zoals gemeentelijke overheden merken die bijvoorbeeld tippelzones willen inrichten. Honderdvijftig jaar geleden was er een ander, eveneens omstreden systeem van legale prostitutie, reglementering geheten. Prostituees werden door de politie geregistreerd en door artsen gecontroleerd op geslachtsziekten. Als de vrouw ziek bleek, werd haar vergunning ingetrokken tot ze weer genezen was verklaard. Dit systeem werd door de voorstanders ervan gepresenteerd als de manier om de verspreiding van syfilis tegen te

gaan. Tegenwoordig weten wij dat het niets hielp omdat het eerste werkzame geneesmiddel tegen syfilis nog moest worden uitgevonden. Maar dat kon de groeiende groep die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw tegen de reglementering keerde niet weten. Deze abolitionisten hadden ander bezwaren, namelijk dat alleen de vrouwelijke partij in de buitenhuwelijkse seks het voorwerp was van zowel de opsporing door de politie als de vernederende medische controles. Daarmee werd de besmette prostitutie tot het gevaar bestempeld, terwijl zij op haar beurt ook besmet was geworden en wel door een man, die echter buiten schot bleef. Dat was ongelijke behandeling, gegrondvest op een dubbele moraal, aldus de abolitionisten. Bovendien sanctioneerde de overheid met de reglementering de betaalde geslachtsgemeenschap buiten het huwelijk terwijl volgens de actievoerders prostitutie (en andere buitenhuwelijkse seks) juist met alle macht bestreden moest worden.

Organisaties van abolitionisten als de Nederlandse Vereniging tegen de Prostitutie hebben tot nu toe weinig aandacht gekregen van de laat-twintigste-eeuwse wetenschap. De prostitutiebestrijders zijn opzij geschoven als Victoriaanse kuisheidsapostelen, belachelijk in het licht van de seksuele revolutie. Bovendien is hun grote succes, het in de zedelijkheidswetgeving van 1911 opgenomen bordeelverbod, onlangs afgeschaft. Het proefschrift van Petra de Vries, waarin de geschiedenis van de strijd tegen de reglementering gedetailleerd wordt beschreven, is dan ook een daad van historische rechtvaardigheid. Het is gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid rijk bronnenmateriaal – brochures, blaadjes, congresverslagen, jaarverslagen en correspondentie. Dat is echter vooral materiaal dat de antiprotitutiebeweging zelf heeft nagelaten en dat levert een (voor historici bekend) probleem op. Hoe te doorgronden wat deze diepgelovige negentiende-

eeuwers bewoog, als je het moet doen met het door henzelf in hun taal geschreven materiaal dat doordrenkt is van hun visie op de werkelijkheid, die soms ver van ons af staat? Het enige wat erop zit is je eigen denkkader eerst te expliciteren en vervolgens tijdelijk zoveel mogelijk tussen haakjes zetten.

Daar schiet De Vries te kort, bijvoorbeeld in haar behandeling van een van de belangrijke abolitionistische organisaties, de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. Die naam mag nu een glimlach opwekken; toen ging het, zo lezen we bij De Vries, om vrouwen die – vaak door ellendige omstandigheden in de prostitutie beland – onder dwang van het stelsel van de reglementering zich van alles moesten laten welgevalen, van bordeelhouders, klanten, politieagenten en artsen. Daartegen kwamen de leden van de Vrouwenbond in opstand. Zij bonden de strijd aan te tegen de onzedelijkheid, een strijd waarin volgens hen ‘beschaafde’ vrouwen een opvoedende taak hadden. Tegenover mannen van de eigen kring, door te protesteren tegen de reglementering en door zelfbeheersing te propageren als alternatief voor de opvatting van prostitutie als een ‘noodzakelijk kwaad’. Maar natuurlijk ook jegens dochters en zonen die tot deugdzaamheid en reinheid moesten worden opgevoed. Een moeilijkheid voor de leden van de Vrouwenbond was dat zij als beschaafde vrouwen niet geacht werden te weten dat prostitutie en syfilis bestonden, laat staan die woorden in de mond te nemen. Zij konden er daarom alleen tegen waarschuwen in indirecte, verheven taal. De Vries heeft daar kennelijk niet doorheen kunnen kijken en contrasteert hun gedachtenwereld als ‘christelijk’ met wat zij ‘radicaal feminisme’ noemt. (Overigens concludeert zij zelf elders in het boek dat beide analyses van het prostitutievraagstuk nauwelijks van elkaar afwijken.) De Vries vraagt zich af waarom juist

prostitutie voor de Vrouwenbond het 'symbool voor de seksuele onderwerping van vrouwen' werd en niet mishandeling of verkrachting in het huwelijk, zaken die naar haar idee voor deze vrouwen 'dichter bij huis lagen'. Een antwoord kan ze niet vinden (bladzijde 119). Elders uit haar boek (bijvoorbeeld de bladzijden 125 en 236) blijkt evenwel dat de risico's van voor- en buitenechtelijke seks wel degelijk dicht bij huis lagen, ook voor beschaafde dames. Immers als bordeelbezoek voor studenten en andere ongehuwde mannen oogluikend werd toegestaan, dan konden hun wel tot het huwelijk kuis gebleven echtgenotes besmet raken met syfilis, met alle vreselijke gevolgen voor hun eigen gezondheid en die van hun kinderen van dien. Kortom, De Vries ziet de prostitutiestrijd terecht als 'een strijd om de herdefiniëring van seksuele relaties' maar heeft te weinig oog voor de alledaagse context van die strijd.

Ulla Jansz

Keizer, M., *De dokter spreekt. Professionaliteit, gender en uitsluiting in medische specialismen*

Delft: Eburon, 1997, 227 pp.
ISBN 90-516-607-1

Steeds vaker gaan vrouwen geneeskunde studeren. Steeds vaker ook blijken ze de wens te koesteren om medisch specialist te worden. Maar waarom worden mannen toch veel vaker specialist en waarom ook komen zij veel vaker in bepaalde specialismen terecht? Het onderzoek van Myra Keizer wil een antwoord geven op deze inmiddels vrij klassieke vragen, door de opvattingen over professionaliteit in het medisch metier in kaart te brengen en te onderzoeken in hoever-

re gender een rol speelt in deze opvattingen. Daarvoor hield zij 44 diepte-interviews met actief praktiserend medisch specialisten en met afhakkers en stuurde een vragenlijst aan artsen (n=326, response 70 procent). Uit de enquête komt een bekend beeld naar voren. Vrouwelijke artsen werken vaker in dienstverband, mannelijke artsen zijn eerder vrije beroepsbeoefenaar. Vrouwelijke artsen werken vaker in deeltijd dan hun mannelijke collega's, maar voor beiden geldt dat hun feitelijke werkweek duidelijk boven de Nederlandse norm uitsteekt. Mannelijke artsen blijken zich vaker in de hoogste inkomensregio's te bevinden.

De meeste aandacht in het boek gaat uit naar de analyse van de interviews. Daartoe wordt allereerst de geneeskundige professie beschreven. Een professie die nog steeds geplaagd wordt door het imago van een ondoordringbaar bolwerk, waarbinnen men elkaar de hand boven het hoofd houdt. Zowel de geneeskundige studie, als deenschappen in de kliniek, als de opleiding tot specialist blijken doordrenkt te zijn van het idee dat alhoewel de omvang van de medische kennis eindeloos is, een goede dokter toch alles weet. Toekomstige artsen/specialisten worden zo afgeknepen en afgemat dat er geen tijd is voor twijfels. Tegen de tijd dat ze zich eindelijk kunnen registreren als medisch specialist, de meesten zijn dan omstreeks 35 jaar, zijn ze dan ook werkelijk medisch specialist geworden. Eventuele verschillen die aan het begin van de studie misschien nog bestonden tussen de mannelijke en vrouwelijke studenten blijken door deze rigoureuze socialisatie geminimaliseerd te worden. Twee thema's worden vervolgens uitgewerkt. Het eerste thema is het combineren van ouderschap en werk. Voor de thuissituatie geldt dat mannelijke artsen heel vaak een 'thuisfront hebben', terwijl voor de vrouwelijke artsen juist geldt dat ze veel vaker het 'thuisfront zijn'. De oudere

generatie van medisch specialisten komt er nog rond voor uit met 'de patiënt daar ben je voor': zij zien een continue patiëntenzorg als het ideaal. Daarom ook hebben zij een 'specialistenvrouw' nodig om voor hen te zorgen en in te springen op de momenten dat zij er moeten zijn voor de patiënt. Voor de jongere mannelijke specialisten ligt de zaak wat genuanceerder: hun vrouw is weliswaar geen achterwacht voor hun praktijk, maar nog steeds wel voor hun sociale leven. Hun partner werkt dan ook minder of helemaal niet om hem de gelegenheid te geven zijn carrière naar behoren vorm te geven. Het is dan ook niet vreemd dat de bottlenecks voor vrouwelijke specialisten het combineren van het moederschap met het werk en het gebrek aan steun thuis zijn. Het voldoen aan het ideaalbeeld van moederschap en tegelijkertijd voldoen aan het beeld van de alwetende, altijd klaar staande medisch specialist, maar ook de lange dagen die gepaard gegaan met een slaaptekort door de diensten, het altijd maar organiseren en toch nooit ergens tijd voor hebben, zijn breekpunten voor de afhakers geweest. Afhakers zoeken een baan waar zij als arts minder in hoeven te investeren. Ze worden bijvoorbeeld parttime consultatiebureau-arts of richten zich op wetenschappelijk onderzoek, banen die betekenen dat er prestige en salaris moeten worden ingeleverd, maar die ook betekenen dat er geen sprake meer is van slopende diensten.

Het tweede thema is de veranderende opvattingen over professionaliteit. Niet alleen de combinatie met het ouderschap maar ook de manier van werken binnen de kliniek en de ideeën over professionaliteit zijn volgens Keizer met name voor vrouwen een struikelblok. Weinig tijd voor de patiënten, de afstandelijke opstelling en het gebrek aan invoelend vermogen in de zorg voor patiënten worden echter door een deel van zowel mannelijke als vrouwelijke specialisten als zeer

belemmerend voor hun functioneren ervaren. Het is weliswaar niet rechtstreeks verboden om het anders te doen, maar de gevestigde orde van specialisten weet wel min of meer subtiel duidelijk te maken dat het niet 'professioneel' is om op die manier te werken. De jongere garde die er desondanks mee doorgaat blijkt een prijs te moeten betalen voor deze andere vorm van professionaliteit. Want de 'gulzige institutie' van de medische professie eist nog steeds absolute loyaliteit en toewijding van haar leden, en dat leidt tot uitsluiting van degenen die daar niet aan kunnen of willen voldoen. Daarom stelt Keizer een alternatieve vorm van professionaliteit voor: een relatiegerichte invulling. Daarmee zou meer ruimte komen voor het erkennen van de eigen kwetsbaarheid, het zichzelf niet meer ophangen aan de beroepsidentiteit, op die manier kan volgens haar de angst dat de totale identiteit staat of valt met het werk verminderd worden.

Het boek is goed geschreven. Het leest zo leuk in het begin omdat alle stereotypen die een gewoon mens maar kan hebben van 'de dokter' worden bevestigd. De opbouw van het betoog is echter wel wat onconventioneel voor een dissertatieonderzoek. Dat komt waarschijnlijk vooral omdat een duidelijk theoretisch kader ontbreekt. Wat er al bekend is uit de literatuur wordt tussen het betoog en de resultaten door gegeven. Dat is jammer, want de bestaande literatuur biedt ruim de mogelijkheid tot het opstellen van een theoretisch model en zou de broodnodige sturing aan het onderzoek hebben gegeven. Bijvoorbeeld, de suggestie wordt gewekt dat de socialisatiepraktijken uniek zijn voor de medische professie. Maar hoe beeldend het afknijpen, afmatten en vooral klein houden, ook is beschreven, het is niet duidelijk of dat werkelijk verschilt van wat bijvoorbeeld Pascale (1989) heeft beschreven voor de management-trainee in grote multinationals. Het ontbreken van een duidelijke leidraad vanuit de

theorie zal er ook toe hebben bijgedragen dat de structuur niet helemaal uitgekristalliseerd is. De auteur probeert alsnog duidelijkheid te scheppen door met nogal wat voetnoten de lezer heen en weer te sturen naar hoofdstukken die al geweest zijn en naar hoofdstukken die nog komen. De inhoud lijkt daarmee een beetje op een suikerpot; iedere hap suiker is lekker, maar het geheel leidt niet tot een verantwoorde voedselopname.

Heel recentelijk laat het onderzoek van De Brauw (1998) zien dat medici een stressvol bestaan leiden. Maar medisch specialisten scoren lager op stress dan de meeste van hun collega's in minder 'gulzige instituties'. Qua werktevredenheid staan medisch specialisten zelfs bovenaan in vergelijking met huisartsen, tandartsen, dierenartsen, fysiotherapeuten en apothekers. De uitkomsten van dit onderzoek van De Brauw wekken nogal verbazing als we deze vergelijken met 'de dokter spreekt' waar vooral de kommer en kwel van het medisch specialistenbestaan benadrukt wordt. Daarmee kom ik ook op de belangrijkste tekortkoming van dit proefschrift, namelijk dat er niet gerelativeerd wordt. In hoeverre is de problematiek rondom vrouwelijke (en mannelijke) medisch specialisten uniek voor de medische professie? Zijn de moeizame combinatie van zorg en arbeid en de opvattingen over professionaliteit de enige factoren die de geringe vertegenwoordiging van vrouwen in de medische professie verklaren? Uit 44 diepte-interviews wordt een schijnbaar (?) willekeurig gedeelte geanalyseerd om al vantevoren bestaande ideeën over medisch specialisten te illustreren. Het boek is daarmee zeker aan te bevelen voor degenen die meer willen weten over hoe het toegaat in een van onze oudste professies, maar had wetenschappelijk toch wat meer onderbouwing en diepgang behoeven.

Hetty van Emmerik

Brauw, M. De (1998, 24 juli). Medici hebben een zeer stressvol bestaan. *Medisch Contact*, 53, 965-968.

Pascale, R. (1989). Fitting new employees into the company culture. In: Leavitt H.J., L.R. Pondy & D.M. Boje. *Readings in managerial psychology*. Chicago, The University of Chicago Press.

Stronks, Karien, *Socio-economic inequalities in health: individual choice or social circumstances?*

Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1997, 225 pp.
ISBN 90 9010413 5

Deze dissertatie handelt over verklaringen voor sociaal-economische verschillen in gezondheid. Verklaringen voor het feit dat de sociaal-economische positie gevolgen heeft voor de gezondheid wel te verstaan. Omgekeerde effecten, van de gezondheid op de sociaal-economische positie, of een verklaring in de vorm van genetische predispositie of als mogelijk artefact, worden in dit proefschrift zijdelings aangestipt. Het gaat hier om het zogenaamde 'causatie' mechanisme. De sociaal-economische positie heeft volgens het gebruikte verklaringsschema effecten op de gezondheid via gedragsfactoren (roken, voeding, alcoholconsumptie, lichamelijke activiteit etcetera), via materiële factoren (beperkingen in uitgaven en sociale activiteiten vanwege de beschikbare financiën bijvoorbeeld), en via psychosociale factoren (stress, coping, sociale steun).

Na een uitleg van het conceptuele model gaat Stronks in op de vraag waarom men deze verschillen in gezondheid zou willen verminderen. Gezondheid wordt gezien als een instrument om andere doelen te bereiken. Elk individu moet gelijke kansen worden geboden om deze doelen

te bereiken, en dus voor een bepaalde gezondheid te kiezen. Ongelijke kansen op gezondheid zijn alleen dan onrechtvaardig als zij niet gebaseerd zijn op een vrije keuze maar wel zijn te beïnvloeden. Alleen deze determinanten, die niet het gevolg zijn van een vrije keuze, maar er wel door zijn te beïnvloeden, lijken in aanmerking te komen voor interventies gericht op de afname van sociaal-economische gezondheidsverschillen. Vervolgens wordt aan de hand van empirisch onderzoek een aantal vraagstellingen uitgewerkt met betrekking tot de determinanten van verschillen in gezondheid tussen sociaal-economische klassen. Hierbij wordt steeds gebruikgemaakt van de Longitudinal Study on Socio-Economic Health Differences (LS-SEHD) als onderdeel van het grotere GLOBE onderzoek (Gezondheid en Levensomstandigheden Bevolking Eindhoven en omstreken). Alle analyses in dit proefschrift zijn gebaseerd op de cross-sectionele dataset zoals verzameld bij aanvang van de studie via een post-enquête of (bij een aselect deel van de participanten aan de enquête) via een mondeling interview. Het aantal deelnemers is respectievelijk 18.973 (respons 70 procent) en 2.835 (80 procent).

In het eerste empirische hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre de relatie tussen inkomen en gezondheid verklaard kan worden door het hebben van werk (versus werkloos zijn, arbeidsongeschikt zijn, gepensioneerd of met de VUT zijn, of het huisvrouw of -man zijn). Uit het onderzoek blijkt dat de sterke associatie tussen inkomen en gezondheid vooral wordt verklaard (bij mannen) door het grote deel arbeidsongeschikten in de groep met een laag inkomen. De volgende vraag die wordt beantwoord betreft een verklaring van deze sterke relatie tussen inkomen en gezondheid in termen van 'relatieve deprivatie'. Ondanks een laag inkomen wordt men in Nederland in staat geacht de basisbehoeftes voor het voortbestaan te kunnen kopen (absolute deprivatie).

Relatieve deprivatie wordt gedefinieerd als het niet kunnen veroorloven van die soorten voeding, kleding, maar ook activiteiten die in de samenleving normaal zijn. In de lagere inkomensgroepen bleek de relatie tussen inkomen en gezondheid voor ongeveer 50 procent te kunnen worden verklaard door indicatoren van relatieve deprivatie.

Het belang van psychosociale factoren voor de verklaring van sociaal-economische verschillen in ervaren gezondheid komt in het volgende hoofdstuk aan bod. De rol van zowel stress als coping wordt onderzocht, waarbij in het eerste geval verondersteld wordt dat de lagere klassen meer stress ervaren, en in het tweede geval dat de lagere sociale klassen minder effectief met stress kunnen omgaan. Met name het eerste lijkt het geval: mensen in de laagste sociaal-economische klasse rapporteren meer stress en gezondheidsproblemen dan mensen in hogere sociaal-economische klassen. Vervolgens wordt een verklaring gezocht voor het feit dat sociaal-economische gezondheidsverschillen onder vrouwen kleiner zijn dan onder mannen. In Nederland blijkt dat voor een deel te kunnen worden verklaard door het lage percentage werkende vrouwen en het nog kleinere deel werkloze of arbeidsongeschikte vrouwen. De volgende twee empirische hoofdstukken betreffen de rol van gezondheidsgedrag. Als eerste vergelijkt Stronks de relaties van gezondheidsgedrag en materiële factoren. Beide soorten factoren blijken gerelateerd aan sociaal-economische gezondheidsverschillen. Een deel van hun bijdrage bleek te overlappen. Stronks veronderstelt dat gedragsfactoren in materiële factoren zijn ingebed. Als tweede wordt onderzocht in hoeverre sociaal-economische verschillen in rookgedrag samenhangen met culturele, materiële en psychosociale factoren. Materiële factoren en een externe beheersingsoriëntatie bleken in sterke mate samen te hangen met het rookgedrag van mensen in lagere sociaal-economische klassen.

In het laatste hoofdstuk worden de resultaten samengevat en van alle kanten bediscussieerd. Wat mij met name treft zijn de uitstekend opgebouwde empirische hoofdstukken en de verwijzingen naar relevante sociologische theorieën. Jammer is natuurlijk dat alle analyses cross-sectioneel van aard zijn en dat daardoor de causaliteit onduidelijk blijft. Stronks doet goede pogingen dit nadeel op te vangen. De komende jaren zullen duidelijk moeten maken of haar resultaten kunnen worden gerepliceerd in longitudinale analyses.

Marja Tijhuis

Nas, P.J.M. e.a., *Ontwikkelings-samenwerking in sociaal-wetenschappelijk perspectief. De toepassing van de theorie en de theorie van de toepassing.*

Bussum: Coutinho, 1997, 280 pp.
ISBN 90 6283 045 5

Op het terrein van de ontwikkelingssociologie is de laatste jaren weinig algemene interessante nieuwe literatuur verschenen. Ongetwijfeld hangt dit samen met factoren als het stuklopen van de ontwikkelingstheorieën en de Val van de Muur. In plaats van te streven naar 'grand theories' stellen de ontwikkelingsdeskundigen zich wat bescheidener op, zelfs Merton-achtige 'theories of the middle range' lijken te gewaagd voor de postmoderne realisten. De doelstellingen zijn nog wel gewaagd: mondiale armoedebestrijding, duurzame ontwikkeling en het redden van het milieu staan hoog op de agenda's, zeker op de Nederlandse.

Ontwikkelingsamenwerking in sociaal-wetenschappelijk perspectief bestaat uit drie delen. In het eerste deel behandelt hoofdauteur Peter Nas de

toepassingsmogelijkheden van ontwikkelings-sociologische benaderingen in de praktijk van 'het ontwikkelingsproject' oftewel specifieke gevallen van ontwikkelingssamenwerking. Hij tracht tot een 'theorie van de toepassing' te komen via een vijftal in evenzovele hoofdstukken behandelde benaderingen, te weten de gevalsbenadering (case studies), professionalisering met daarbinnen aandacht voor de rol van de *social engineer*, sociale interventie, de toepassing van theorie en ten slotte de rol die kennis speelt in de samenleving. Deze vijf invalshoeken combineert hij niet alleen met de praxeologische trits theorie, handelen en methoden, maar ook nog met de mate van idealisme of rationalisme die ermee gepaard kan gaan. Ook hier een driedeling, waarvoor de termen wenselijkheid (dus idealisme), zelfstandigheid (ofwel wetenschappelijke distantie) en haalbaarheid (waarmee te verwachten praktische resultaten worden bedoeld) worden gehanteerd. Nas lijkt, aan de hand van deze indelingen, voor een haalbaarheidsbenadering te pleiten, al spreekt hij zich daar niet expliciet over uit. Graag laat ik hem zelf aan het woord, liever dan ook maar bij benadering een poging te wagen het nu volgende in eigen woorden weer te geven. 'Volgens de sociaal ingenieurs is er voor de toegepaste sociale wetenschap immers een belangrijke taak weggelegd bij de sturing van incrementele maatschappelijke veranderingsprocessen in ontwikkelingslanden' (p. 113).

In het tweede en wat mij betreft interessantste deel bespreekt Benno Galjart de belangrijkste ontwikkelingstheoretische stromingen; wat mij betreft zou hij de afhankelijkheidstheorieën bij de neo-marxistische hebben mogen onderbrengen, maar zoals ook hijzelf aangeeft zijn dergelijke indelingen niet absoluut. In zijn belangrijkste hoofdstuk wijst hij op de voorheen onjuist ingeschatte rol van de staat (die groeibevorderend zou kunnen en moeten werken), op de rol van collectieve factoren en op de verbinding van micro- en

macroniveau door de participatie van daadkrachtige individuen. Tot slot wijdt Galjart onder andere aandacht aan de 'nieuwe' theorieën die wijzen op globalisering in de vorm van grote culturele blokvorming of juist in mengvormen.

In het laatste deel geven Flora de Groot, Kees Koonings en Dirk Kruijt een overzicht van de internationale (Wereldbank, IMF, enzovoort) en nationale ontwikkelingssamenwerkingsinstituten. Een nuttige en overzichtelijke beschouwing, waarin ondermeer zaken als de 'herijking' van het Nederlandse buitenlandse beleid en de rol van Niet-Gouvernementele Organisaties worden besproken en deels in historisch perspectief worden geplaatst.

Ontwikkelingssamenwerking in sociaal-wetenschappelijk perspectief is een niet geheel evenwichtig boek geworden, dat vooral bedoeld lijkt om Nederlandse studenten inzicht te geven in de mogelijkheden van ontwikkelingssamenwerking. Dan is het tweede deel ervan, in al zijn beknoptheid, een uitstekende inleiding, terwijl het derde deel een goede gids mag worden genoemd. Het eerste deel, vooral te zien als een handleiding voor projectmanagers, lijdt naar mijn smaak aan een te grote zucht tot indeling en aan het werken met begrippen die het begrijpen in de weg staan. Teveel haast gehad? Gebrek aan helderheid ervan was een klacht van studenten die ermee geconfronteerd werden.

Toch is het boek een welkome aanvulling op vroegere publikaties als het door Hüsken, Kruijt en Quarles van Ufford geredigeerde *Trends en Tradities* (Coutinho, 1984) of Galjarts *Omwillen van de Ontwikkelingsociologie* (Coutinho, 1986). Als een definitieve vervanging daarvan kan ik het echter niet zonder meer zien.

Een slotopmerking: de ondertitel van dit werk, *De toepassing van de theorie en de theorie van de toepassing*, lijkt wel heel sterk op het de samenstellers kennelijk niet bekende werk dat Louk Box en ondergetekende in 1981 als boeknummer

van *Mens & Maatschappij* verzorgden: *Van theorie tot toepassing in de ontwikkelingsociologie*. Laten wij zeggen dat het thema nog steeds leeft.

Dick Papousek

Schuurman, Anton, Jan de Vries en Ad van der Woude (red.),
Aards Geluk. De Nederlanders en hun spullen, 1550-1850.

Balans, Amsterdam, 1997, 347 blz.
ISBN 90 501 8350 6

Het inzicht in de Nederlandse cultuurgeschiedenis is de laatste vijftientig jaar sterk gegroeid. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt in belangrijke mate bij een groep historici die het besef hadden dat boedelbeschrijvingen een unieke bron vormen voor het krijgen van een dergelijk inzicht, in het bijzonder indien gebruik wordt gemaakt van kwantificering. De bevindingen die aan deze bron te ontlokken zijn blijken daarenboven verreikende implicaties te hebben voor bestaande ideeën over de geschiedenis van de westerse samenlevingen en hun cultuur. Schuurman, De Vries en Van der Woude hebben deze literatuur toegankelijk gemaakt voor een breder publiek door reeds eerder gepubliceerde stukken bijeen te brengen in een bundel onder de bijzonder goed gekozen titel 'Aards Geluk'.

Onderzoek van boedelinventarissen uit de verschillende perioden en de daarin beschreven voorwerpen toont opeenvolgende golven van culturele verandering en vooral ook van groei van materiële consumptie. Het begint in de vijftiende en zestiende eeuw met de verstening van de woningen. De vervanging van hout en leem door steen geeft meer comfort en brandveiligheid. In de zeventiende eeuw valt de opkomst te zien van nieuwe genotmiddelen, zoals thee, koffie, suiker,

chocola, tabak en van gebruiksvoorwerpen als de klok, de spiegel en het horloge. De introductie van deze zaken wijst op een grotere sociabiliteit. De veranderingen tussen 1750 en 1825 duiden op de groei van verwarming (opkomst van de kachel) en verlichting in de woning; daarnaast worden nieuwe meubels en woningtextiel vermeld en voorwerpen die verwijzen naar uitgebreide maaltijden. Deze ontwikkeling is inmiddels beschreven als één van toenemende huiselijkheid. In de twintigste eeuw, ten slotte, vergroot de toepassing van elektriciteit en waterleiding in en rondom de woning de doelmatigheid van het huishouden.

Het onderzoek van boedelinventarissen levert een boeiende puzzel op. Zo valt allereerst op dat een belangrijk deel van deze veranderingen in cultuur zich vooral voordoet in de zeventiende en achttiende eeuw, lang voordat de industriële revolutie plaatsvond. Hoe kan dat? Gewoonlijk wordt verondersteld dat technologische veranderingen en economische groei voorafgaan aan veranderingen in de cultuur. De puzzel wordt nog groter indien de lange-termijntrends in de ontwikkeling van de lonen worden bekeken. De reële lonen stegen in die tijd amper, er waren zelfs tijden waarin er sprake was van een teruggang. Desondanks, zo blijkt uit de boedelbeschrijvingen, consumeerden mensen meer en lieten ze bij hun versterven een meer gevarieerd materieel bezit na. Hoe konden ze dat betalen? Bovendien namen ook de middenklasse en daarna de lagere klassen aan deze consumptierevolutie deel. Zij lieten soortgelijke voorwerpen na als de hogere klasse, weliswaar in kleinere aantallen. Bovendien waren ze goedkoper en van mindere kwaliteit.

Als oplossing van het eerste deel van de puzzel dringt zich het vermoeden op dat niet zo zeer economische groei of de industriële revolutie tot culturele ontwikkelingen hebben geleid, maar dat het precies andersom is gegaan. De Vries heeft de

kwestie van een cultuurgestuurde, of in economische termen, een door de vraag gegenereerde economische groei voor het eerst in Nederland aan de orde gesteld in zijn bekende opstel uit 1975 over de verspreiding van het schoorsteenmantelkleed, het gouden oorijzer en andere luxe goederen onder Friese kleiboeren in de zeventiende eeuw. Deze boeren voldeden zo geheel niet aan alledaagse opvattingen over boeren. Ze waren niet conservatief of bekrompen, ze waren juist een motor van verandering op economisch en cultureel gebied, niet alleen omdat ze voor de markt produceerden, maar ook omdat ze aan materieel vertoon deden en een levensstijl ontwikkelden waarin de nadruk lag op luxe en statusstreven. Er ontstond een statuscompetitie onder boeren, of om een beeld van Ernst Gombrich te gebruiken: een kermis der ijdelheid.

De verklaring voor het tweede deel van de puzzel, dat wil zeggen het niet synchroon lopen van de trends in materieel bezit en reëel uurloon, ligt deels in een prijsverschuiving, dat wil zeggen, de prijzen van consumptie-artikelen daalden in verhouding tot die van landbouwproducten, hetgeen boeren in staat stelde meer te consumeren dan ze gewoon waren. Belangrijker is vermoedelijk wat De Vries 'de revolutie van vlij' noemt. Om er een bepaalde levensstijl op na te houden of die van anderen te evenaren ging men harder werken. Mensen offerden vrije tijd op voor meer consumptie. Anders gezegd: welzijn werd ingewisseld voor status. Het aantal werkdagen groeide van 250 naar ruim 300 dagen per jaar, en ook werden er naar alle waarschijnlijkheid langere werkdagen gemaakt.

De algemene strekking van het betoog van De Vries is dat mensen zich grotendeels vrijwillig aanbieden en terugtrekken op de arbeidsmarkt en dat economische noodzaak of mogelijkheden minder invloed hebben dan vaak wordt gedacht en dat er een plaats moet worden ingeruimd voor

culturele invloeden. Impliciet voert De Vries een polemiek tegen allerlei structuralistische verklaringen die mensen voorstellen als het slachtoffer van economische en technologische ontwikkelingen.

De Vries trekt interessante parallellen met de situatie van nu, van de laatste jaren, waarin volgens hem sprake is van een nieuwe revolutie van vlijt. Mensen zijn vooral uit eigen beweging opnieuw meer en harder gaan werken. Hun wens om in ruil voor meer koopkracht en consumptie of behoud daarvan meer en harder te kunnen werken is verantwoordelijk voor de huidige flexibilisering van de economie, de gigantische toename van de vrouwen- en kinderarbeid en de opkomst van tweeverdieners. In een betoog dat sterke overeenkomsten vertoont met dat van de socioloog James Coleman over de verminderde betekenis van het gezin als laatste natuurlijk gegroeide organisatie, beweert De Vries dat het gezin als economische eenheid uiteenvalt. Allereerst als productie-eenheid omdat ook de kinderen en de vrouwen zich op de arbeidsmarkt aanbieden en omdat de laatst overgebleven functies die aan het gezin toekwamen nu op de markt worden gekocht, zoals koken (fast food-producten), opvoeding (kindercrèches), en zelfs voortplanting (draagmoederschap). Bovendien is het zo dat de consumptieve vraag uiteenbreekt in individuele vragen waarbij mannen, vrouwen en kinderen ieder hun eigen koopkracht hebben en hun geld minder besteden aan duurzame consumptiegoederen voor het gezin maar meer aan onmiddellijk individueel consumeerbare geneugten.

Niet alleen de stukken van De Vries zijn intrigerend, de bundel bevat diverse andere interessante opstellen. Bijzonder is met name ook het opstel van Van der Woude over de kwantitatieve aspecten van de schilderkunst ten tijde van de Republiek: beredeneerd op grond van beschikbare

informatie komt hij uit op een schatting van circa 9 miljoen vervaardigde schilderijen, die gemiddeld zo'n 30 gulden opbrachten. De gemiddelde schilder (op eenzelfde moment werkten er zo tussen de 400 en 800 schilders en in totaal gedurende de Republiek zo'n 5000) verdiende daarmee bij een productie van bijna twee schilderijen per week een inkomen van tweemaal een werkmansloon. Deze grote productie verklaart deels ook de teloorgang van de schilderkunst. Langzamerhand waren in vele huizen juist door vererving schilderijen aanwezig, hoewel er tegelijkertijd eveneens enorm veel doeken verloren gingen door de hoge vochtigheid van de woningen. Later werden ook geverfd linnen, behang en aardewerk borden in plaats van schilderijen als wandversiering gebruikt. Opmerkelijk is dat schilderijen met religieuze onderwerpen de hoogste waarde hadden, die over het 'Nieuwe Testament' kosten nog meer dan die over het 'Oude Testament'. Ten slotte blijkt er een duidelijke samenhang te zijn tussen de grootte, de prijs en (een negatief verband) de frequentie van voorkomen van het soort schilderijen.

De overige bijdragen van Schuurman, Voskuil, Van Koolbergen, Wijsenbeek-Olthuis, Fock en Pastoor bevatten noemenswaardige zaken. Ze tonen bijvoorbeeld dat sociaal verschil niet zozeer tot uitdrukking komt in een bezit aan verschillende voorwerpen, maar veeleer in de hoeveelheid en kwaliteit van de voorwerpen. Verder blijkt dat, in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, namelijk dat cultuurgooederen van boven naar beneden zinken, sommige nieuwe voorwerpen, zoals kachels, ledikanten en kabinetkasten, geïntroduceerd werden door de middenklasse, hoewel ze daarna vrijwel altijd snel werden overgenomen door de rijken. Ook blijken mensen bij economische neergang vast te houden aan hun levensstijl; ze proberen hun status hoog te houden. Anders gezegd: de vraag naar materiële cul-

tuur blijkt erg inelastisch. Rond 1800 blijken ook de lagere klassen mee te doen aan modes die zich voordoen in soorten materiële voorwerpen. Het bezit aan schilderijen was, hoewel sterk ongelijk verdeeld, ook breed gespreid. Zo waren er behalve vele boeren tevens eenvoudige ambachtslieden als een timmerman of schoenmaker die soms meer dan tien schilderijen nalieten. Onder de rijke families blijken de katholieke families die buiten de openbare ambten werden gehouden het meest te hebben geïnvesteerd in een aristocratische levensstijl en het daarbij horende schilderijenbezit. Uit het stuk van Pastoor blijkt dat de godsdienstige overtuiging (katholiek, calvinistisch, joods of doopsgezind) geen verband hield met de soort bijbelse voorstellingen die men aan de muur had.

Leerzaam zijn verder de als een schaduwvertelling verspreid in het boek staande opmerkingen over de methodologie van onderzoek naar boedelbeschrijvingen, met name over de vraag hoe te bepalen is hoe representatief het beeld is dat de overgeleverde gegevens bieden (onder andere: welke groepen zijn er niet in vertegenwoordigd?). Het boek nodigt uit tot diverse bespiegelingen. Zo was, bijvoorbeeld, het zoeken naar aardse geluk in de vorm van spulletjes, en blijkbaar niet de protestantse ethiek van soberheid en spaarzaamheid, de motor van de vergaande commercialisering en later de industrialisering van de westerse samenleving.

Een algemene vraag die overblijft is wat nu bepaalt dat mensen een deel van hun welzijn inruilen en harder gaan werken voor meer consumptie en status. Is het de statuscompetitie in de hoogste strata die tot navolging, tot 'aristocratisering', aanzet (Prak, 1988)? Het boek doet verlangen naar meer evidentie voor de al vaker gedane suggestie dat indirect het hof en de adel in Europa het culturele model hebben gevormd voor de culturele smaak van de rest van de men-

sen. Boedelbeschrijvingen bieden een gelegenheid om de theorieën van Elias over beschavingsprocessen en toenemende zelfbeheersing of die van Bourdieu over cultureel kapitaal als compensatiemiddel te toetsen. Zo zou bijvoorbeeld de opkomst van de vork goed te traceren zijn. Omgekeerd zou je ook willen weten waarom mensen zich soms weer meer voor welzijn interesseren. Het boek stelt bijvoorbeeld dat pas na 1850 Nederlanders zich weer meer gingen interesseren voor hun welzijn en de kwaliteit van het leven, hetgeen zich ondermeer uit in de bestrijding van kinder- en vrouwenarbeid.

Om toch enige kritiek te uiten: hoogst ergerlijk is dat bij de redactie van het boek de noten die bij de oorspronkelijke artikelen horen zijn weggelaten. Maar ik wil niet met kritiek eindigen, want de bundel heeft mij, behalve als bijdrage tot inzicht in de cultuurgeschiedenis, nog in andere zin aangegrepen. Ze toont de pathetische en dramatische kant van het leven van mensen: voor de meesten onder ons geldt dat we na een heel leven consumeren, ware het niet vanwege de begrafenisverzekeringen, bij ons overlijden niet eens genoeg geld zouden nalaten om onze eigen begrafenis of crematie te betalen.

H. Flap

Vellenga, S.J., *Religie en relaties. Veranderingen in het protestantse ethos in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw.*

Kampen: Uitgeverij Kok, 1997 211pp.
ISBN 90 242 6177 5

Vellenga onderzoekt de verandering in morele opvattingen aangaande heteroseksuele relaties binnen de Nederlands hervormde en synodaal

gereformeerde kerken sinds 1950. Hij vraagt zich af of de kerken de verandering van het denken in de omringende samenleving volledig hebben overgenomen (assimilatie), of zij zich ervoor hebben afgesloten (resistentie), of dat zij in de ontwikkelingen zijn meegegaan, maar toch een eigen stempel op de opvattingen zijn blijven drukken (transformatie). Hij doet verslag van vijf open vraaggesprekken met individuele kerkleden, hij analyseert surveygegevens van het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland en hij geeft de inhoud van publicaties over de officiële kerkelijke moraal weer. Algemeen maatschappelijke veranderingen vindt men in de kerken terug. De auteur concludeert dat er anno 1993 geen verschil meer bestaat tussen kerkleden en buitenkerkelijken inzake de wenselijkheid van een meer gelijke taakverdeling tussen man en vrouw in het gezin (egalisering). Verder is er in de kerken ruimte ontstaan voor een individuele invulling van het huwelijk en van seksuele relaties (liberalisering). De relatie tussen liefde, huwelijk, seksualiteit en voortplanting is losser geworden (desintegratie van het zedelijkheidscomplex). De neiging om problemen van het huwelijk en de seksualiteit psychologisch in plaats van normatief te benaderen nam toe (psychologisering). In de laatste drie gevallen is er echter nog steeds sprake van een kerkelijke identiteit, hetgeen op transformatie wijst. Kerkleden, zeker de frequente kerkgangers onder hen, oordelen in deze aangelegenheden terughoudender dan buitenkerkelijken. Zowel in de officiële moraal als in de beleving van individuele kerkleden wordt de duurzaamheid van de relatie tussen twee mensen van verschillend geslacht hoog gewaardeerd. Dit leidt overigens niet tot een absolute afkeuring van echtscheiding of homoseksualiteit. Binnen de kerken heeft een patriarchale moraal plaatsgemaakt voor een vormgevingsmoraal, waarbij veel aan het verantwoordelijkheidsgevoel van de gelovigen zelf

wordt overgelaten. Een dergelijke overgang heeft in de samenleving eveneens plaatsgevonden, maar dan via het stadium waarin grote vrijheid werd gepropageerd, waarvan men de nadelen heeft leren kennen. Alles bij elkaar vertonen de kerken nog steeds een relatieve autonomie ten opzichte van de samenleving.

Een beperking doet zich voor bij de behandeling van de officiële moraal. Aanvankelijk gaat de auteur in op de betekenis van machtsverhoudingen. Hij werkt dit gezichtspunt echter later niet uit. De ontwikkeling naar transformatie kan worden opgevat als een koers die het midden houdt tussen progressiviteit en conservatisme. Het is de vraag of dit gezien interne machtsverhoudingen veel anders kon zijn. Door een duidelijk behoudend standpunt in te nemen, zou de kerkelijke leiding immers veel modern georiënteerde kerkleden van zich vervreemden. Met een uitgesproken modern standpunt zou men behoudend denkers te weinig onderdak geboden hebben.

Verder heeft de auteur niet beoogd een secularisatiestudie te schrijven. Dat is vanzelfsprekend legitiem, maar de lezer gaat toch iets missen. Uit de biografieën van de kerkleden blijkt dat zij hun opvattingen en soms eveneens hun gedrag hebben veranderd en dat aanvankelijk strakke geboden over seksualiteit geen breekpunt in de verhouding met de kerk hoeven te vormen. De lezer vraagt zich af of deze conclusie ook getrokken zou zijn als er kerkverlaters waren geïnterviewd. Misschien hebben zij de kerk wel mede om reden van zulke voorschriften afgewezen. Met andere woorden, het zou interessant zijn om te weten hoeveel 'Jan Wolkers' er eigenlijk in Nederland rondlopen.

Ten slotte valt het op dat mensen die verslag van hun biografie doen, zo gemakkelijk veranderd zijn. Soms is de verandering extreem, zoals in het geval van een laat ontdekte lesbische geaardheid. De ondervraagden waren afkomstig uit behou-

dende milieus en men moet aannemen dat zij de geboden verinnerlijkt hadden. Desondanks is er vrijwel geen sprake van een geloofsstrijd of van gewetensnood. Ook als mensen een levensbeschouwing verinnerlijkt hebben, gaan zij kennelijk in het leven hun eigen gang en ontwerpen zij zich een nieuwe theologie als de oude niet meer voldoet. De auteur had dit wellicht wat meer in het licht kunnen stellen.

De studie heeft veel overzichtelijk gepresenteerde informatie te bieden en is daardoor sympathiek. De lezer maakt in kort bestek kennis met godsdienstsociologische inzichten over de verhouding tussen kerk en samenleving, met een historisch overzicht van de moraal, met relevante enquêtegegevens, met officiële standpunten en met biografisch materiaal. Ondanks enkele beperkingen is kennisname van het boek dan ook zeker geen tijdverlies.

J.W. Becker